"L-Imnara" hu perjodiku li joħroġ darba fis-sena mill-Għaqda Maltija tal-Folklor. Jitqassam b'xejn lill-membri ta' l-Għaqda u ma jinstabx għall-bejgħ. Il-ħlas tas-sħubija fl-Għaqda (li jista' jiġi rivedut) hu ta' LM1.50 fis-sena għall-membri f'Malta, LM2.50 fis-sena għall-membri fl-Ewropa, u LM 3.00 fis-sena għall-membri fl-Awstralja. Titħallas ukoll lira oħra bħala reġistrazzjoni darba biss.

Min irid jissieħeb fl-Għaqda Maltija tal-Folklor u jirċievi "L-Imnara" taħt il-kundizzjonijiet msemmija, għandu jibgħat il-ħlas dovut lit-Teżorier: Is-Sur George Glanville, "Spring", Triq Mater Boni Consilii, Il-Fgura, PLA 16.

Il-perjodiku "L-Imnara" ilu joħroġ mill-1978. L-artikoli jittrattaw il-folklor lokali u huma riżultat ta' osservazzjonijiet u riċerki oriġinali. Il-kitbiet huma prinċipalment bil-Malti, iżda jistgħu ikunu bl-Ingliż.

Kitbiet oriġinali jistgħu jintbagħtu lill-Editur: Is-Sur Gużi Gatt, 7C "Perry Courts", Triq B'kara, San Ġiljan SLM 13.

L-GĦAQDA MALTIJA TAL-FOLKLOR:

Il-Kumitat għas-sena 2007:

President Onorarju: Is-Sur Guido Lanfranco.

President: Is-Sur Angelo Dougall; Segretarju: Is-Sur Ġużi Gatt; Teżorier: Is-Sur George Glanville; Assistent Segretarju: is-Sur Carmelo Pace, Assistent Teżorier: Is-Sur Alfred Borg, Membri: is-Sur Anton Attard; is-Sur Frans Farrugia; u Is-Sur Alfred Fenech,

L-Imnara

UNIVERSITY OF MALTA MELITENSIA MAIN LIBRARY

GĦAQDA TAL-FOLKLOR

L-IMNARA

Vol. 8 Numru 4 2007 Ħarġa Numru 31

IT-TLETIN SENA TA' PUBBLIKAZZJONI

WERREJ

Drawwiet Maltin – Dokumentazzjoni Bikrija; Stanley Fiorini 154

Aktar Intietef Folkloristiċi mill-Għasri: Toni Calleja 159

Il-Balklor Tony Camilleri: Guido Lanfranco 163

Ġraja ta' Żmien il-Gwerra – Niket u Ferħ George Cilia 166

L-Iżvilupp u Ħal Balzan: Alfred Borg 169

Ix-Xibka tal-Lampuki: Frans Farrugia u Ġużi Gatt 172

It-Toponomastika ta' Għar Lapsi, Wied iż-Żurrieq U Filfla: Alex Camilleri 175

Laqmijiet f'Għawdex fis-Seklu Dsatax: Franco Masini 186

il-Bebbux: Karmenu Pace 188

Il-Ħajbu: George Cilia 193

Apprezzament: Maria Rosaria Pisani: 194

Għajdut, Qlajjiet, u Folklor fuq ir-Rettili u l-Amfibji tal-Gżejjer Maltin: Arnold Sciberras 195

Bullettin ta' L-Għaqda Maltija tal-Folklor. Joħroġ darba fis-sena. L-opinjonijiet li jidhru hawn m'humiex neċessarjament dawk ta' l-Għaqda jew ta' l-Editur, jekk ma jkunux hekk speċifikati.

Indirizz ta' l-Editur: 7C "Perry Courts", Triq B'kara, San Ġiljan, STJ 1307

UNIVERSITY OF MALTA MELITENSIS MAIN LIBRARY

DRAWWIET MALTIN – DOKUMENTAZZJONI BIKRIJA (1)

Stanley Fiorini

Id-dixxiplina tal-Folklor għandha bħala wieħed mill-għanijiet siewja tagħha il-ħarsien għal min jiġi warajna tad-drawwiet ħajjin ta' pajjiżna u t-tifkiriet ta' dawk l-oħra li mietu. Ma tridx wisq sforz biex tikkonvinċi ruħek kemm il-memorja tal-bniedem individwali, u allura wkoll dik kollettiva, hi dgħajfa u għalhekk mhux ta' min jorbot fuqha meta qed infittxu l-egħruq tad-drawwiet tagħna. Ħafna aktar sħiħa w soda u ta' min jorbot fuqha għal dan il-għan hi l-kitba li fadlilna minn dak li ħallewlna missirijietna. Hu sewwasew hawn fejn il-ħidma tal-folklorista tissieħeb ma' u tistagħna bir-riċerka ta' l-istorjografu biex tinkixef għad-dawl u għal min jiġi warajna il-mod tal-ħajja tal-Maltin u l-Għawdxin kif żviluppat matul il-medda tas-snin. Ħafna aspetti tal-ħajja Maltija għadhom jintlemħu sew fid-dokumenti li fadlilna mill-imgħoddi, dokumenti ta' min jorbot fuqhom, datati jew databbli u allura jagħtuna ħjieli tajba ta' l-egħruq ta' drawwietna.

Li nixtieq nagħmel magħkom illejla hu li nidentifika diversi minn dawn id-dokumenti li għandhom relevanza soċjali u li jgħinuna nqarrbu sew lejn in-nisel u l-iżvilup ta' drawwiet missirijietna. Ta' siwi kbir għal dal-proġett hi s-sensiela ta' kotba li qed tissawwar bl-isem *Documentary Dources of Maltese History* li minnha diġa' dehru għaxar volumi u hemm jinħmew xi ħamsa oħra. B'din il-għodda f'idejna, irrid inħares lejn diversi oqsma tal-ħajja Maltija ta' l-imgħoddi.

BIEDJA U SAJD

Jekk nagħtu ħarsa fuq fuq lejn it-terminoloġija tal-biedja u sajd tagħna, malajr nintebħu li, b'xi eċċezzjonijiet ħafna drabi spjegabbli, l-egħruq tal-biedja tagħna huma Semin u, għalhekk, eqdem minn dawk tas-sajd, li huma deskritti b'terminoġija aktarx Romanza. Dwar dan kiteb ħafna Ġuże' Aquilina. Hekk naraw id-diskors bażiku tal-bidwi Malti kollu ġej mill-Għarbi: il-kelma bidwi nfisha, raħal, raħħal, merħla, għalqa, ħitan tas-sejjieħ. Għażaq, mgħażqa, ħawwel u żara', nibet u nebbieta, ħasad, minġel, qamħ u xgħir, dires, andar, qiegħa, derra u midra, luħ, qata', taħan u mitħna, dqiq, għaġen, ħobż, u l-bidwi reġa' ħarat bil-moħriet, radda, sikka u l-bqija u raġa' ħawwel u żara' u nibet...sena wara sena...imma kultant il-bidwi jħalli l-ħamrija fir-raba' tistrieħ. Imma l-bidwi kien ikabbar ukoll egħlejjel oħra: għeneb bl-egħnieqed tagħhom fuq iż-żraġen tad-dwieli, rummien, ħawħ, lanġas, tuffieħ, dulliegħ, bettieħ, bħajra u l-bqija, kif ukoll, għalkemm inqata'; il-qoton, imma ta' lanqas għadna nafu bih. Imma wkoll oħrajn li t-tifkira waħdanija li baqagħlna tagħhom tinsab biss ingastata fit-toponomastika tagħna, li naqrawha f'dawn id-dokumenti wkoll – infakkar hawn fix-xogħol ta' seħibna Wettinger – bħal ngħidu aħna, Fiddien: kannamieli; kontu tafu li sa nofs is-seklu XVII kien għad hemm Wied il-Qasab Ħelu, qrib ir-Rabat? Sewwasew fejn illum hemm il-Fiddien? [Abela] filwaqt li ma rridux ninsew li Sqallija kellha industrija qawwija taz-zokkor ta' lanqas sa mis-seklu XIII [Trasselli].

Xi ngħidu mbagħad għall-merħliet li jissemmew fid-deskrizzjoni ta' Idrisi fis-seklu XII, flimkien mal-għasel u n-naħal li għalihom jgħidilna li kienu msemmija l-gżejjer tagħna? Mhux ta' b'xejn li t-terminoloġija bażika f'dawn l-oqsma hi Għarbija! Dawn il-kunsiderazzjonijiet jagħtuna x'naħsbu, għaliex id-drawwa tas-sajd f'dawn il-gżejjer m'hi xejn inqas qadima. Insemmi kittieb ieħor Għarbi – Al-Himyari – li jikteb u jgħid kif dawn il-gżejjer sas-seklu XI kienu msaġġra biż-żnuber, l-għargħar u ż-żebbuġ - masġar tipiku Mediterranju – li minnu l-Għarab kienu jiġu jaqtgħu l-injam għall-imriekeb tagħhom, u kienu jiġu wkoll jiġbru l-għasel u jistadu għall-ħafna ħut tajjeb li kien ibejjet f'dawn ix-xtajtiet. Allura jekk iż-żewġ snajja' tal-biedja u tas-sajd diġa' kienu mħaddma fi żmien l-Għarab, għaliex għandu jkun hemm distinzjoni fit-terminoloġiji li fadlilna?

Għas-sajd, id-diskors ġej ħafna minnu mill-Isqalli: luzzu, firilla, kajjikk, ċattra, konz, nassa, ċomba, kopp, gambli, ċkal, lampuki, tonn, awrat, ċerna, denċi, sargu, vopi, lizz, trill, tird, aċċol, ċervjol, traċna, ċipullazz, sardin, skorfon, pixxispad, pixxiplamtu u l-pixxi l-oħra kollha. Forsi raġuni għal dan jistgħu joffruhielna d-dokumenti li semmejna fil-bidu. Proporzjonalment l-attivita' agrikola tidher li kienet bil-bosta aktar poplari minn dik tas-sajd u allura it-terminoloġija tal-biedja kienet aktar imħaddma mill-oħra u għalhekk baqgħet aktar ħajja u produttiva. Biżżejjed insemmi li filwaqt li t-tliet volumi ta' atti

notarili li ħarġu s'issa fid-*Documentary Sources* huma miżgħuda b'kuntratti li għandhom x'jaqsmu mal-biedja – estimu ħafif ħafif, minn 985 kuntratt ippubblikat, qrib lejn nofshom isemmu r-raba' – lanqas wieħed ma jsemmi s-sajd. Għall-ewwel ħjiel ta' dan, ikollna mmorru fid-dokumenti ta' Palermo li jkopru 250 sena (fi tliet volumi s'issa) u, lejn it-tmiem, fis-sena 1484 niltaqgħu maż-żewġ aħwa Salvu u Duminku Pullicino qed jitolbu u jaqilgħu mingħand il-Viċire' ta' Sqallija eżenzjoni mit-taxxa biex jitħallew jibdew jesperimentaw għas-sajd tat-tonn fl-ibħra Maltin [ASPRC3:411(13.vii.1484)]. Ħamsin sena wara, mill-bidu ta' żmien l-Ordni, mbagħad, għandna dokument interessanti li jiddeskrivi l-ħut fis-suq Malti, ikklassifikat bil-mod kif inqabdu: *Li pixi dilo conzu (grana 8 per rotulo); li pixi dila xabuka (grana 4); li pixi dili bulichi (grana 4); li pixi zoe sardelli (grani 2 dinari 2); li pixi minuti zoe vopi et namusa (grani 2 dinari 2); li pixi dilo tunno, zoe, luzi, licholi, cherviuoli, plamiti et simili pixi (grana 8). [Univ. 12].* F'pandetti oħra ta' dan iż-żmien jissemmew *li pixi dila riti dila macza; li pixi minuti, zoe, scorfini et salpi* u *li pixi dilu conczu et dili nassi.*

JUXTA USUM MELITE/ GAUDISII

Dawn id-dokumenti li semmejna sikwit tidher fil-kuntratti tagħhom il-frażi *juxta usum Melite / Gaudisii* (skond il-każ) biex in-nutar ifisser dik l-attivita' partikolari b'mod speċifiku ħafna, jiġifieri **skond id-drawwa tal-Maltin jew Għawdxin**. Dan hu ta' siwi kbir għal dak li qegħdin nagħmlu. Biex inkomplu fuq it-tema tal-biedja li bdejna biha, niltaqgħu ma' dawn li ġejjin, kollha meħudin mill-perjodu 1467-1500:

Concessio ad campensiam juxta usum Melite, jiġifieri, mezzadrija, jew sħab f'impriża agrikola skond l-użu Malti. Nagħtu xi eżempji: Liemu Famagusta mis-Siġġiewi u Pawlu Għaxaq minn Ħal Żebbuġ jagħmlu kuntratt ta' sħab fl-1467 li bih Famagusta jintrabat li jqabbel lil Għaxaq l-egħlieqi Ta' Xellula, Ta' Ħaġġam u oħrajn u jagħti wkoll żewġ imħaret, żewġ sikek tal-moħriet, tiben li kellu f'dar is-Siġġiewi, seba' gniedes, barri, baqra u erħa, sittax-il nagħġa tqila u żewġ mogħżiet biex Għaxaq iħaddimhom u fl-aħħar il-profitti li jkunu saru jinqasmu [Z3:1,13]; dan kuntratt tipiku skond l-użu Malti. Fl-istess sena, Kola Caxaru mill-Imdina jagħmel kuntratt għal ħames snin ma' Girgor Calleja li fih Caxaru jikkontribwixxi baqra, barri ta' sentejn, għoġol, biex Calleja jħaddimhom u jinqasmu l-profitti wara ħames snin, dejjem skond l-użu ta' Malta [Z3:33]. Rarament, niltaqgħu wkoll ma' kuntratt ta' dan it-tip li jkun ukoll *societas juxta usum Gaudisii*, bħal meta Betta de la Habica mill-Imdina daħlet sħab ma' Bertu Mintoff minn Għawdex f'bagħal li hi qabblitlu [Z1:44]; il-kondizzjonijiet tal-kuntratt kienu skond l-użu Għawdxi.

It-tul tal-qbiela skond l-użu Malti kien erba' snin [Z1:62]. Jidher li l-gabillott Malti, dejjem skond l-użu Malti, kien iħawwel numru ta' siġar, spejjeż għalih, fl-art imqabbla u jara li dawn ikunu għadhom ħajjin fi tmiem il-qbiela [Z1:286;Z2:162]. F'każ ta' tqabbil ta' nagħaġ u mogħoż, dak li kien jitqies bħala ħlas fi prodotti kien ukoll determinat mid-drawwa Maltija; f'każ minnhom dan kien jammonta għal qantar u nofs ta' ġbejna moxxa [Z1:337]. Ħafna interessanti huma d-dettalji tal-kuntratt li sar bejn Kola Caxaru mill-Imdina u Randin Busuttil fl-1496 [Z2:313]]: *Juxta usum Melite* Caxaru qabbel il-merħliet li kellu jirgħu f'Għajn Riħana bir-rata ta' ħdax-il rbiegħi u erba' ħabbiet, flus ta' Malta, għal kull nagħġa u tmien irbiegħi għal kull mogħża. Busuttil intrabat li jħallas lil Caxaru żewġ qnatar u nofs ġobon moxx skond ir-rata ta' Malta u jħallas nofs f'Jannar u nofs ieħor f'nofs ir-Randan ta' wara, kif ukoll għoxrin għubara ta' butir u għubara oħra ta' kwalita' oħra ta' butir, jgħidulu *semen laqat*, bir-rata ta' 15-il ħabba għal kull għubara; kellu jagħti wkoll ħamsin ħaruf jew gidi milli jitwieldu, nofs irġiel u nofs nisa, bir-rata ta' 15-il ħabba l-wieħed, u dawk li jżomm għalih biex jiekol minnhom ried iħallas għalihom bl-irħis, bir-rata ta' 10 ħabbiet 'il wieħed; dawn il-ħrief u gidien ried iroddhom lejlet l-istrina. Is-suf tal-frieħ tal-merħla li kellu jġiżż hu, kien kollu għal Randinu, is-suf ta' l-imtaten kien għal Caxaru u dak tan-nagħaġ ukoll għajr għal sitt wiżniet biss li seta' jżomm Randinu. Randinu kellu juri lill-prokuratur ta' Caxaru l-irjus tan-nagħaġ li kienu jkunu mietu bil-ġasra (aktarx marda tan-nagħaġ). Randinu kellu d-dritt li jżomm jirgħu mal-merħla ta' Caxaru sa 24 nagħġa jew mogħża oħra u żewġ ħanżiriet minn tiegħu jew għal ħaddieħor franki minn kull ħlas ta' mergħa; għal aktar minn hekk kellu jħallas bir-rata ta' rbiegħi għal kull ras. Il-mod tal-ħlas tal-qbiela ordinarju ukoll kien isir *juxta usum Melite*; dan kien isir terz fil-Milied, terz fl-Għid u terz f'nofs Awwissu (jiġifieri f'Santa Marija), b'lura [Z1:337].

Il-għoti bi qbiela ta' art biex tinżera' bil-qoton ukoll kien determinat *juxta usum Melite* [Z2:229]. Hekk, ngħidu aħna, il-prokuratur tal-Katidral, Antoni Gatt Desguanez, qabbel għal erba' snin il-qasam Ta' Vnezja lil Wistin Busuttil li kellu jiżra' fih qantarejn u ħames wiżniet żerriegħa tal-qoton kull sena u kellu jrodd kull sena 'l hekk imsejjaħ *tiburtil* (forsi minn *tributo, tributino, tributin*) ta' sitt fjorini *juxta usum Melite*, nofsu f'San Martin u n-nofs l-ieħor fil-Milied ta' wara [Z1:120]. Sal-mod kif kellu jinsarr il-qoton kellu jkun skond id-drawwa Maltija [Z1:22,31,200;Z2:338].

Inċidentalment, mill-eżempji ċitati, diġa' toħroġ ċar id-drawwa Maltija ta' ħlasijiet fil-festi tal-Knisja: Għall-qoton, f'San Martin u l-Milied, għall-mergħa fl-Istrina u fir-Randan, għall-qmuħ, fil-Milied, l-Għid u Santa Marija; dan jagħmel ħafna sens meta nikkonsidraw meta kien jagħti l-frott tiegħu il-

prodott ikkonċernat u li dan kien jaħbat ftit qabel il-festa u li allura l-gabillott kien ikollu l-flus u seta' jħallas.

Dan it-termnu *juxta usum Melite* niltaqgħu miegħu f'ħafna kuntesti oħra. Fil-kitbiet taż-żwieġ insibu kemm-il darba li d-dota lill-għarusa ngħatat skond l-użu Malti. Il-valur tad-dota maqbula bejn l-għarus u niesu, minn-naħa, u l-missier jew il-familja tal-għarusa, mill-oħra, kien ikun stmat minn nies li jifhmu, ħbieb taż-żewġ partijiet, skond id-drawwa Maltija [Z1:66,341]. B'mod partikolari, kienet drawwa Maltija li l-għarus kien jagħti personalment lill-għarusa għotja ta' flus, imsejħa dodarju, skond id-drawwiet tagħna [Z1:333]. Parti mid-dota kienet, tista' tgħid dejjem, is-sodda jew aħjar il-mitraħ – *lectus*, u dan kien ikun dejjem misrur, *fulcitus juxta usum Melite* [Z1:23]; f'każ minnhom niltaqgħu ma' *juxta usum agricolarum Melite* [Z2:94,95] skond l-użu tal-bdiewa Maltin. Iż-żwieġ dejjem kien isir skond l-użu Malti, jiġifieri, li l-ġid li jġib miegħu l-għarus ma jitħallatx ma' dak ta' l-għarusa [Z1:23], hekk li, jekk ma jkunx hemm tfal li laħqu s-sittax-il sena [Z3:87,127], mal-mewt ta' xi parti, kollox jerġa' jmur mnejn ikun ġie. Meta jkun hemm it-tfal, mill-ġid komuni, terz kien imiss lill-omm u żewġ terzi lit-tfal, skond il-konswetudni Maltija [Z1:81; ukoll, ibid:11,23,128,143-4,280]. Ma rridx ninsa nsemmi li l-mara ma kellhiex is-setgħa li tagħmel kuntratt minn rajha imma dejjem kellu jkollha l-hekk imsejjaħ *mundualdus* (protettur) skond id-drawwa Maltija [Z1:11,23]; dan huwa terminu ta' oriġni Lombarda u għalhekk nintebħu kemm kienet istituzzjoni qadima, jiġifieri ilha ġejja sa minn nofs l-ewwel millennju.

Essenzjalment qed ngħidu li Malta kellha l-konswetudnijiet tagħha kif kellhom il-bliet l-oħra tar-renju ta' Sqallija; ta' dawn nafuhom sew x'kienu għax ġew studjati u ppubblikati filwaqt li aħna għadna qed nibdew. Dawn il-konswetudnijiet kienu wkoll jirregolaw, ngħidu aħna, l-apprendistati, bħal meta missier ta' żagħżugħ kien jieħu 'l ibnu jitgħallem xi sengħa ma' mgħallem – mastrudaxxa, ħajjat, ħaddied, skarpan, eċċ. - u jiftiehem it-termni tal-kuntratt quddiem nutar ma' l-imgħallem, dejjem *juxta usum Melite* [Z1:13]. Skond din is-sistema, l-imgħallem irid, barra li jgħallem is-sengħa sew, jagħti wkoll l-ikel u jxidd lill-lavrant tiegħu. Is-sistema ta' l-apprendistat kienet mifruxa sew u kienet tħaddan mhux biss is-snajja', imma wkoll għandna eżempji ta' kjeriċi apprendistati ma' kappillani kif ukoll żgħażagħ qed jitħarrġu ma' nutara stabbiliti.

Bidwi jaħrat bil-baqra Maltija (ħajr: Arthur Taliana)

Kondizzjonijiet simili kienu jrieġu l-impjieg ta' persuna għall-qadi ta' min iħaddimha [Z1:43,48, 137, 189, 197]; dan kien japplika wkoll meta debitur ma kienx ikollu mnejn iħallas lill-kreditur tiegħu fiż-żmien stipulat u, kif ikun imniżżel fil-kuntratt tax-xogħol, kien ikollu jiskonta dejnu bis-servizz tiegħu personali; hekk, ngħidu aħna, *servire creditori serviciis suarum personarum juxta usum Malte anno quolibet computando cum debito* [Z1:270].

DOTI U TAGħMIR TAD-DJAR

Nerġgħu niġu għad-dota u x'kien ikun fiha dar Maltija. Sa żmien l-Assedju l-Kbir, qatt ma kont tiltaqa' ma' siġġu (għajr għal każ wieħed f'Għawdex, f'familja għanja). Dejjem jissemmew sodod, mgħammra skond il-faxxa soċjali tal-proprjetarju; diġa' rajna li tal-bdiewa kienu differenti. Niltaqgħu ma' saqqu misrur skond id-drawwa tal-Maltin u darba ma' wieħed *fulcitum juxta usum Gaudisii* [RFBIG:97]; fl-Imdina, l-Birgu u fil-Kastell t'Għawdex aktarx kont issibu fuq fallakki jew strippi [Z3:168,201], imma wieħed jieħu l-impressjoni li fl-irħula dawn ma kontx issibhom. Saħansitra niltaqgħu ma' każi ta' nies reqdin fuq it-tiben fl-art. F'każ uniku, f'Għawdex, niltaqgħu ma' wieħed mimdud qed imut fuq is-senduq! Għandna naħsbu li ġidu kollu kien taħt rasu. Fl-Isptar ta' Santu Spirtu l-unika darba li jissemmew sodod jixbhu 'l dawk li nafu aħna; għandna deskrizzjoni ta' sodda minnhom magħmula minn twavel ta' l-injam imsammra flimkien u flok molol fis-sodda, nisġa ta' qasab, kollox marbut bl-ispag. Is-saqqu kien imur fuq kollox. Kien ikun mimli suf, li kultant kien jinħareġ, jinħasel, jitfettaħ, jitnixxef u jerġa' jinsarr (kif niftakar li kienet tagħmel ommi fi tfuliti); hekk naqraw li kien isir f'Santu Spirtu fl-1498. Minn diversi inventarji u testmenti fl-atti tan-nutara għandna deskrizzjonijiet dettaljati ta' kif kienet tintrama s-sodda. Jissemmew (bl-Isqalli oriġinali) *cultri, cuxini, cuxinelli, pavigluni, plomacia* (i.e. mħadded), u *traverseri* (bl-Ingliż, *bolsters*, imħadded twal, imrembla għamla tonda, illum issibhom ħafna fi Franza); dan, naturalment, fi djar il-għonja. Jidhru ħafna dettalji dwarhom: *coperta di sita ad opu di pertica, cultra alba laborata ad undas cum rosis* (jiġfieri xogħol maħdum mewġ mewġ u b'disinn ta' ward), *cultras ad undas planas cum buctonis, de cindato cum barris sive listis crocei rubeique coloris cum fundo medio de inbroccato, cultra di tela bleui infoderata tela jalina, cuxinelli cum frinzis albis, cuxinelli intrasitati cum cordella larga diversi coloris, linteamina de lecto cum capite intagliato cum frinzis de seta, linteamina cum ritichella in capite* (bizzilla; it-termnu bizzilla ma niltaqgħux miegħu qabel l-1600), *traverserium de lecto de cuctono mayuto vellere plenum* eċċ.

L-enfasi jidher li kienet fuq il-bjankerija; jissemmew ukoll twapet: *tappetum ad tres rosas, tappetum Turchiskum duarum rotarum*, kif ukoll ħsajjar u twapet li jiddendlu mal-ħitan - *hasira di paramuru di xacca*. Għamara mill-inqas: sniedaq kemm trid u ta' kull għamla w daqs, *scrigni, scrignetti, scrignettum inferratum, scrignu Trapanisi, scrignu di nuchi prissu, capsa, capsecta, cassa, caxa, capsa di avitu, capsa de nuce, capsa de tiglo, capsecta de nucepresso, caxa di avitu ad opu di vitru*. Imbagħad xi mejda. Nistħajjel li billi siġġijiet ma kienx hawn u billi jissemmew tant il-ħsajjar u t-twapet, dawn l-imwejjed kienu baxxi ma' l-art u n-nies kienu joqogħdu ma' l-art madwarhom bħal fid-dinja Għarbija ta' dak iż-żmien. Interessanti l-kumment taż-żewġ tobba esperti fl-anatomija li studjaw il-fdalijiet ta' għadam tas-seklu XV f'Ħal Millieri fejn skoprew difetti fit-*tibia* (il-qasba tas-sieq) u l-*fibula* (il-għadma rqiqa ta' ħdejn il-qasba) kompatibbli ma' min kien joqgħod bil-qiegħda ma' l-art. Irrid inżid li, fil-knejjes kien hemm id-dkieken – bankijiet tal-ġebel – bejn il-ħnejjiet kif nistgħu naraw f'għadd ta' knejjes qodma (il-parrocca l-qadima Ħal Balzan, San Bażilju l-Qrendi, eċċ.) u kif jidher dokumentat fil-kitbiet li semmejna [RFBIG:78]. Din l-istampa ta' l-intern ta' dar Maltija essenzjalment iddur fuq żewġ kmamar, tas-sodda u ta' l-ikel. Ma tantx inbidlet fis-sekli ta' wara kif joħroġ minn kitba tiegħi li se tidher dalwaqt f'*Melita Historica*, fejn nanalizza tliet inventarji tat-tieni nofs tas-seklu XVI. Id-differenzi huma li hawn jibdew jidhru aktar influwenzi Ewropej li bdew deħlin mal-miġja ta' l-Ordni: jibdew jissemmew xi siġġu jew tnejn li ġew minn Venezja, it-tila għal pavaljun minnhom tidher li ġiet mill-Olanda, il-kurdiċelli li żejnu l-freneż ġew minn Napli u jibdew jissemmew sofistikazzjonijiet Taljani fl-armar tas-sodda bħat-*tornialetto*. Fil-kamra tal-pranzu, imbagħad, jibdew jitfaċċaw pożati tal-fidda, inklużi frieket, kwies tal-fidda, xi salliera u platti kif ukoll kandlieri għal fuq il-mejda. Sa qabel l-ordni, id-dawl bix-xemgħa – blanduni, blandunetti – aktarx kont issibu fil-knisja; mid-dettalji li ħarġu dwar Santu Spirtu, l-isptar kienu jdawluh b'torċi ta' mazzi ta' zkuk l-*ampelodesima*, bl-Isqalli *busa*.

L-ILBIES

Billi nagħti lista ta' oġġetti ta' lbies li niġbor minn xi inventarju ma nkunx qed infisser kif u meta kien jintlibes dak l-oġġett. Deskrizzjoni aktar siewja toħroġ minn x'ingħad fil-qorti ta' l-Isqof fl-1521 f'kawża bejn Marianu de Armanino u Dun Dumink Dimech. Isimgħu x'kellha xi tgħid waħda mara xhud dwar it-tfajla fqira Isabella li wasslitha ommha mill-Birgu biex taħdem ta' seftura l-Imdina ma' De Armanino: "Meta rajt lil Isabella ma' ommha fid-dar tiegħu, Marianu qalilha tridx tibqa' sservih; hi qaltlu iva u ommha ftit wara telqet lejn darha. Isabella bagħtet lura ma' ommha il-*manto* li ġiet imleffa fih u

Isabella baqgħet b'dak li kellha fuqha; kellha *uno cuctecto nigro vechu et di sucta havia uno dublecto minato et la camisa*; ħwejjeġ oħra ma kellhiex u dak il-*cutecto* wara bagħtitu lil ommha u Isabella baqgħet biss *cum la dublecto minato et la camisa.* Nikkonkludu li l-ilbies bażiku ta' mara kien qmejsa u dublett u li l-*cutecto* kien jintlibes ġewwa – bħal ngħidu aħna *jersey*; fil-fatt il-kelma ġejja mill-Latin, *cotta;* illum termnu ieħor għall-ispellizza tal-qassis; xi ħaġa li tintlibes fuq kollox. Il-*manto* kien *overall, poncho* għal barra. Il-kelma *dublectu* tidderiva mill-Franċiż, *double*, li minnha l-Ingliż *doublet* li hi ġakkettina ssikkata, bħal sidrija, għal raġel. Dan it-test li qrajt juri ċar li *dublectu* hawn Malta kellu, kif għad għandu, s-sinifikat modern tagħna għal dublett ta' mara.

L-inventarji li semmejt jagħtuna ħafna dettalji ta' tiżjin fl-ilbies tan-nisa: *camisa lavurata di sita turkina, camisa intarrasiata di sita nigra cum li maniki larghi, veste di velluto carmezina rosso guarnita con passamani doro infodrata di taftan verde, scufia di sita* (irrid inżid li *scufia* kienu jilbsuha wkoll l-irġiel), *scufia di fachiolecto di sita russa cum perli, scufii doro, cullaro richamato di filo doro, muccaturi di sita turchina* eċċ. Fost l-ilbies ta' fuq insibu, barra l-*cutetto* u l-*manto* li semmejna, il-*gippuni* (mill-Għarbi *ġubba*; Taljan *giobba da camera*, fil-Malti baqagħlna Buġibba, kunjom) u, naturalment, l-għonnella. Il-kelma *faldetta* se nuri f'*Melita Historica*, l-ewwel li tissemma hu wara l-Assedju, imma *gonnella* niltaqgħu magħha jilbsuha fuq kollox kemm l-irġiel u kemm in-nisa ħafna qabel l-ordni; jekk it-tnejn humiex l-istess ħaġa jew le ma nafx imma żgur li għonnella ġejja minn gonella. Tidher li, għan-nisa ta' lanqas, kellha ħafna dehriet differenti, mhux kollha bħal tal-Mużew!: insibu *gonnella de damasco bianco, gonnella de taphita turchina, gonnella de scarlato, gonnella di Pirpignano* kif ukoll *gonnella di muchayari.*

Din ta' l-aħħar interessanti: *muchayari* fl-Isqalli tikkorrispondi mat-Taljan *mocaiardo*, bl-Ingliż *mohair*, jiġifieri magħmula minn xagħar il-ġemel jew il-mogħża, u allura impermeabbli biex tintuża fix-xita! Dwar ilbies ta' l-irġiel irrid inżid li, mid-dokumentazzjoni ta' Santu Spirtu joħroġ li t-termnu kużakk ifisser sempliċement qalziet.

Iż-żmien qasir u qed jagħfas. Ma nistgħux nitkellmu fuq kollox f'siegħa. Irrid nagħlaq bi ftit kummenti dwar ħwejjeġ varji. Dwar l-ikel, x'kien ikun hemm fis-suq joħroġ mill-pandetti u bandi li kienet ixxandar l-Universita' kull bidu ta' Settembru biex tiffissa l-prezzijiet. Jissemmew diversi tipi ta' laħam – *crastatu, muntuni, pecura, boy, vacca, ginicza, vitella, beccu, crapa, porcu orjatu* (geddumu fix-xgħir) *porcu dila xara, troya orjata, troya dila xara, agnellu* – u ta' latticini – *frumayu friscu, frumayu muxu, burru bonu, burru trisu, lacti*; kien ikun hemm ukoll *meli, favi, sivu, chipulli, oglu, vinu, sali*; wara l-1530 il-varjeta' ta' frottijiet tidher li kienet kibret u l-prezzijiet għolew. F'Santu Spirtu l-laħam kien jidħol biss tlieta jew erba' darbiet fis-sena: il-Milied, l-Għid, Pentecosta u l-Karnival. Qabel l-Ordni, il-Karnival Malti ma kienx divertita bħal tal-lum imma ikla sew, - nies jiffangaw fil-laħam - qabel ir-Randan = Carnilivari [mhux *carne vale*] (terfa' mill-laħam meta s-sawm kien sawm u astinenza kienet astinenza); kien hemm ukoll, naturalment, il-carnilivari ta' l-Avvent! Għalhekk kienu jsumu għalih: raġel jismu Carnilivari bħal ieħor jismu Natali (għall-Milied) jew Pasquali (Baskal - għall-Għid).

Illum il-ġurnata ma tridx wisq issib il-MEPA wara denbek għax ikun fettillek tagħmel xi ornament fid-dar bit-tegole; ir-raġuni li jġibulek hi li t-tegole m'humiex idjoma Maltija, mhux fil-vokabbularju tagħna. Min jifhem igiddibhom! Id-dokumenti medjevali tagħna ma jehdewx isemmu ċ-*chiaramidi* (bil-Malti, ċlamit, i.e. *tegole* tal-fuħħar) l-aktar fit-tisqif ta' spazji kbar fejn il-metodu tradizzjonali tal-kileb u x-xorok tal-qasba ma jwassalx. Sal-lum għad nistgħu naraw is-saqaf imżerżaq/saqaf forfċi (sfortunatament mingħajr iċ-ċlamit) tas-sagristija l-antika tal-Katidral (*ca.* 1620), imma għad baqa' fdalijiet tas-saqaf biċ-ċlamit oriġinali fuq in-*Knights' Hall.* Il-Katidral l-antik kien miksi biċ-ċlimit u s-sala l-kbira ta' Santu Spirtu wkoll, biex insemmi tnejn. Iċ-ċlamit kien mhux biss importat minn Sqallija u riċiklat bħala komodita` tqum il-flus, imma wkoll prodott hawn Malta, ħdejn Għajn Klieb.

Fl-aħħarnett, il-Quċċija. Din oriġinarjament ma kellha x'taqsam xejn maċ-ċelebrazzjoni ta' egħluq l-ewwel sena ta' tarbija. Kienet prassi funerarja li t-testatur kien iħalli biex jieħu ħsieb il-fqar tal-komunita'. Kien iħalli, ngħidu aħna tomna qamħ biex titqassam lill-fqar li jattendu l-funeral tiegħu. Tissemma f'das-sens fit-testment ta' l-1436 li għamel Pawlu Pellegrino li ħalla: *Volo fieri facere in primis vesperis thuminos duos de cuchia secundum morem Maltensium pauperibus et egenis dispensandos in Ecclesia S. Andree Casalis Cuderi.* L-istess wara l-Assedju, fl-Atti ta' De Apapis: *tarenos quatuor di frumento pauperibus Christi distribuendo ut vulgo dicitur cuchia juxta usum Gaudisii pro remissione suorum peccatorum.* Meta saret il-bidla fis-sens? Żgur li sa nofs is-seklu XVIII is-sens kien għadu ma nbidilx: Domenico Magri fil-Hierolexicon tiegħu, saħansitra fis-sitt edizzjoni tal-1765 kien għadu l-istess. L-ewwel li ltqajt magħha fis-sens modern kien fil-Mezzo Vocabolario li ppubblika Cassola u li hu ta' tard fis-seklu XVII. Grazzi.

(1) Taħdita pubblika organizzata mill-Għaqda Maltija tal-Folklor u l-Għaqda Filantropika Talent Mosti li saret nhar il-Ġimgħa 23 ta' Frar, 2007, fir-Razzett tal-Markiż Mallia Tabone, il-Mosta.

AKTAR INTIETEF FOLKLORISTIĊI MILL-GĦASRI

Toni Calleja

Fost l-akbar doti li bihom hu mżejjen il-bniedem, barra mir-ruħ li ma tintemx, u r-raġuni, hemm il-kelma li biha nesprimu ruħna fil-ferħ u n-niket tagħna. F'din il-kitba se nsemmu xi espressjonijiet u frażijiet li f'xi żmien jew ieħor intqalu mill-Għasrin, u minkejja li għadda ż-żmien minn fuqhom, uħud minnhom għadhom ikkwotati sal-lum.

1. Qawl popolari Malti jgħid "*Għall-magħmul m'hemmx kunsill*". Fl-Għasri kienu jingħadu żewġt iqwiel oħra li jixbħu lil dan. Salvu Galea, ta' Ċoqu: 1883-1956 kien jgħid: "*Issa x-xemgħa ntfiet, m'hemmx x'tagħmel*". Waqt li b'mod ġenerali, f'ħalq in-nies kien komuni l-qawl: "*Issa min għamel għamel għax il-muntun begħnieh*".

X'imħatra li l-qawl ta' Salvu qed torbtuh ma xi ħadd li miskin: "*issa miet*". Le. L-espressjoni "*x-xemgħa ntfiet*" m'hix ewfemiżmu, jiġifieri użu ta' kliem aktar artab u ħelu flok il-kelma "*miet*". It-tifsira trid tittieħed litteralment. Fi żmien il-kavallieri ta' San Ġwann (1530-1798), l-għoti tal-gabella bis-subbasta kien isir billi uffiċjal ta' l-universita kien jixgħel xemgħa biex jagħti bidu għall-irkant tal-gabella. Il-gabellotti, jiġifieri dawk li se jidħlu għall-gabella, kienu dlonk jibdew jitfgħu l-offerti tagħhom. L-irkant kien jintrebaħ minn dak li jitfa' l-ogħla offerta sakemm tintefa' x-xemgħa. Wara m'hemmx x'tagħmel għax l-għasfur ikun tar.

It-tieni qawl għandu x'jaqsam mat-trobbija tal-bhejjem. Ir-raħħal li kien ikollu xi żewġ nagħġiet sewwa, kien aktar jaqbillu li jżomm muntun mill-għalla ta' għamnewwel biex jgħammar in-nagħaġ bih, milli jirrikorri għas-servizz offrut minn dak ir-raġel li kien ikollu xi muntun u jdur ir-raħħala joffri s-servizzi tal-muntun għat-tagħmir. Meta r-raħħal kien jara li n-nagħaġ tiegħu huma kollha "mbarazzati", jiġifieri "żammew", għax il-muntun li żamm ikun darhom kollha, allura kien ibiegħ il-muntun għall-laħam. Meta l-muntun jinbiegħ, miskina dik in-nagħġa li tkun għadha m'għamlitx, għax għal dik l-annata tibqa battala. F'dil-kundizzjoni, sidha aktarx li ma kienx jissaportiha għal staġun ieħor, u kienet tmur għal mal-patata l-forn. Għalhekk: "min għamel għamel għax il-muntun begħnieh!"

2. Waħda omm ta' familja minn Triq Wied Sara, biex lit-tfal trawwimhom minn kmieni fil-bżulija, kienet spiss tikkmandahom xi faċenda. Lil kulħadd skond l-eta tiegħu. Uliedha ma kinux jiksruha, imma kienu jippruvaw jiżolqu billi jwegħduha li x-xogħol afdat lilhom kienu jagħmluh l-għada. Il-mara ma kinitx terħilhom, u b'sens kbir ta' omm kienet twissihom u tgħidilhom: "Uliedi, għal għada ħobż ħallu, mhux xogħol". X'filosofija hux?!

3. Meta Dun Gio Battista Saliba (1813-1890) ta' Triq it-Tamar ma baqax jiflaħ, kienet tittawwallu xi naqra l-ġara tiegħu, Marija Zammit (id-Dibiġa, 1864-1935). Meta miet, la kien hemm il-fond, ippretendiet rikumpens. Il-werrieta tfantsu, għax bħal ma jgħid il-qawl: "*ħin il-ħlas jibda l-qmas*". Il-mara ma kienx baqgħalha għażla ħlief li tieħu l-każ quddiem il-ħaqq. Waqt li kienet fil-pedana tax-xhieda, il-Maġistrat staqsiha: "*Imma proprjament fiex kont taqdih lir-Rev.du Saliba?*" Marija weġbitu spirtu pront: "*Sinjur, kont naqdih f'kollox barra fid-dnub*" – tweġibha li fl-Għasri saret idjomatika dikment.

4. Fis-sebgħinijiet tas-seklu l-ieħor fi Triq il-Fanal, f'dik il-parti li llum hi Triq Dun Karm Caruana, seħħ inċident stradali bejn żewġ vetturi bil-mutur. Niżżiħajr 'l Alla ma weġġa' ħadd, u l-ħsara fl-inġenji kienet minima. Is-sewwieqa bdew jargumentaw u l-biċċa kienet għall-Qorti. Wieħed mill-Għasri li nzerta fuq il-post, raħħmilhom ħafna biex jerġgħu jikkunsidraw il-pożizzjoni tagħhom u jaraw jaslux għal xi forma ta' kompromess mingħajr il-ħtieġa tal-Pulizija. Ħu wieħed mill-litiganti widdbu biex ma jindaħalx. Spirtu pront, miksur u avvelut, ir-raġel li ried iressaqhom lejn xulxin bil-kwiet irrisponda: "*Jien tkellimt għall-ġid, għax għalija tista' ddumu l-ħabs sakemm jinbaħ kelb tal-ġebel!*" Marijasantissima!

Billi għadha friska, jiċċitawha mhux ħażin.

5. F'kull damma ta' qwiel Maltin wieħed jiltaqa' ma' numru mdaqqas li lkoll jittrattaw dwar it-tifħir u l-ftaħir. Komuni fl-Għasri nsibu minn talanqas erbgħa; tlieta minnhom smajthom biss hawn ir-raħal. Salvu Vella (in-Nannu matern: 1889-1978) kien iħobb isemmi dawn it-tnejn: "*Ftaħir u qdusija, aqta' disgħa u disgħin fil-mija*"; u "*Jew tgħid jew tagħmel, jew tiftaħar jew ikollok*". L-ewwel qawl jista' jitfisser b'qawl ieħor: "*Il-flus u t-tjieba t-tnejn giddieba*". Tat-tieni jfisser lilu nnifsu. Tona Attard, xebba Agius (ta' Jesisi: 1882-1943) ta' Triq il-Fanal, kienet tgħid li: "*Jew niftaħ il-bieb niftaħar, jew nagħlqu u ninsatar*", voldieri meta tistieden in-nies f'darek qis li tittrattahom sewwa, inkella tintriga b'xejn. Qawl ieħor smajtu biss fl-Għasri, u li pero ma sibtx l-oriġini tiegħu. jgħid li: "*Meta l-għadu jibda jfaħħrek, snienu jkunu ġa f'patattek*", jiġifieri l-għadu jfaħħrek biex int teħla, tafdah, u jigdmek...imbagħad waħwaħ kemm trid!

6. Sa meta kont għadni mmur l-iskola, jiġifieri lejn l-aħħar tal-ħamsinijiet u l-bidu tas-sittinijiet tas-seklu l-ieħor, kien hemm joqgħod fi Triq il-Misraħ ċertu Ġużepp Apap (id-Dunuru: 1890-1969). Meta t-temp kien jaqleb u d-dinja tisħon, f'nofsinhar Ġużepp kien iħobb joqgħod

daqsxejn għar-rwieħ mimdud f'nofs it-triq, b'rasu mistrieħa fuq l-għatba ta' daru. Aħna t-tfal, li konna niskulaw minn nofsinhar sas-sagħtejn, kien l-għors tagħna nieqfu naqsmu kelma miegħu. Xħin inxebbgħuh kien jgħidilna: *"Isa, issa morru għax il-baqra faqqset!"*
Konna nagħmlu festa għax tgħidx kemm konna niżżuffjettaw b'din l-imbierka baqra tad-Dunuru. Minkejja li konna tfal xorta konna nafu li l-baqra tiled u mhux tfaqqas. It-triq kollha, kullħadd ifendi xi waħda u jidħak: *"Mela l-baqra qroqqa biex tfaqqas!"; "Mur ara l-baqra fil-binnija!"; "Tgħid kemm-il wieħed u għoxrin ġurnata tieħu l-baqra biex tfaqqas?!"*

Maż-żmien skoprejt kemm iżżufjettajna għal xejn, għax il-frażi *'il-baqra tfaqqas'* tfisser li l-baqra neħħiet il-madmad minn fuq għonqha, għax ma riditx taħrat. U aħna ma ridniex nifhmu. Kellux raġun ikeċċina Ġuzepp!

7. Espressjoni oħra endemika għall-Għasri, simpatika ħafna, u li llum ma għadekx tismagħha hi: *"Mela se tagħmel bħal omm Roża ta' Peppi; għax biesha ħarrkitu!"* Din l-espressjoni kienu jgħiduha għal min jagħmel plejtu fuq xejn. Roża kienet tfajla minn Wied Sara li meta żżewġet kienet toqgħod fi Triq il-Fanal, dik il-parti li llum hi Triq Dun Karm Caruana. Lejn l-aħħar tas-seklu dsatax, Peppi Vella (1871-1959), ġuvni minn Triq il-Ġonna, l-Għasri, tgħarras ma' Roża Formosa (1885-1965) – tfajla magħrufa għal sbuħitha – u waqt li kien għandhom, sab okkażjoni jagħtiha bewsa bis-serqa. Qabditu ommha u ħarrkitu! Telgħu il-Qorti u gżatu: "Sinjur, bishieli, bishieli!" Il-Maġistrat inzerta b'rasu fuq għonqu aktar minn omm l-għarusa, u b'ton ta' qisu qed ikellem tifla żgħira weġibha: *"Imma dak għax iħobbha, tafl"*, u keċċihom 'l isfel. U mhux tabilħaqq! Xi ppretendiet?!

Huma u niżlin flimkien mit-"Telgħa tal-Belt", ftiehmu fuq jum it-tieġ. Taraw! Imbagħad forsi ssib min jgħidlek li ta' Ġaħan mhux kollha minnhom!

8. Xi drabi l-bniedem ikun ikkuppat b'xi ħaġa tqila, imma ma jkunx irid jikxef għommtu, lanqas ma' ta' ġewwa. Tad-dar jittendu xorta, għax in-niket u l-ferħ bħad-dawl ta' taħt l-imnara, tostru iva, taħbih le! Allura biex forsi jsiru jafu, jibdew bil-mistoqsijiet fin fin: "Jaqaw ma tiflaħx il-lejla?" Jekk ma jkunx hemm tweġiba, wara ftit, mistoqsija oħra: "Iva trid xi ħaġa?". Dak li jkun, maqsum għal darba, biex juri li ma jridx paroli aktar, kien iwieġeb b'ċerta rabja: **"Irrid il-qaddis bħal Ċikku!"** Għal dik il-lejla, biex ma tinqalax xi pantomima ikbar, kulħadd kien imur jorqod b'merqtu u ftietu, bla kliem u bla sliem.

Fl-Għasri, din l-idjoma jew espressjoni oriġinat minn praspura mwettqa minn ċertu Ċikku, mlaqqam "Barabba". Ismu proprja kien Frenċ Camilleri. Kien tallab mix-Xewkija li għall-ħabta tat-twaqqif tal-parroċċa kien ġie jgħammar hawn l-Għasri f'kamra fuq oħra, tip ta' ħuġira ta' l-antik, bejn taqa' u ma taqax, ħdejn Ta' Qassisu, fi Triq Għammar. Sa żmien tfuliti, ir-rovini tagħhom kienu għadhom jidhru sewwa.

Meta mietu l-ġenituri, Ċikku u ħutu nġabru d-dar biex jaqsmu l-miżerja li ħallewlhom. Hekk kif kienu miġbura qaqoċċa, Ċikku, biex bħal speżi jeħles, beda jgħid waħda f'waħda li hu kull ma ried kien biss "il-qaddis" – San Ġwann tal-kina bil-ħarufa fi ħdanu. Ħutu skantaw kif Ċikku ried biss "il-qaddis" minkejja li la kien komdu mill-flus ... u wisq inqas xi bniedem tar-ruħ! Imma Ċikku ma kienx "Ċ" bit-tikka u ried il-qaddis għax, bil-moħbi tagħha, ġieli ra lil ommu twarrab xi flus ġo fih; kienet tużah speċl ta' karus. Meta ħutu ntebħu bil-bawxata ta' ħuhom ma ħallewhilhux ħelwa għal melħa, u qalulu kredu, tafux!

9. Ix-xerrejja ta' dari, speċjalment dawk tal-bhejjem ta' **laħam il-kelb** - bħal m'huma ż-żwiemel u l-ħmir, jew ta' **qabil il-fart** – bħal m'huma l-baqar u l-barrin, jew ta' **qabil is-suf** – bħall-mogħoż u n-nagħaġ, li sa tfuliti konna ngħidulhom 'kumpraturi' a la taljana, meta kienu joħorġu jixtru, f'xi każijiet kien ikollhom magħhom is-sensar. Xogħol dar-raġel ta' fiduċja kien li bi kliemu ħlejju u meqjus, iwassal lix-xerrej u lill-bejjiegħ sar-"riżq u l-barka".

Meta wara ħafna battibekki u qrid mix-xerrejja – għax min imaqdar irid jixtri – u t-tifħir tal-bejjiegħ, in-negozju kien iseħħ, iż-żewġ partijiet kienu jgħidu lil xulxin kliem ta' riżq u barka. Dan ma kienx biss att galanti bejn iż-żewġ kontendenti, iżda kien parti miċ-ċeremonjal fin-nogozju ta' l-antik. Ma kinitx xi ħaġa mandatorja, imma meta tingħad kellha wkoll ċerta saħħa legali. F'xhieda ġuramentata li Salvu Mercieca (ta' Skardi, mill-Għasri) ta quddiem il-Qorti t'Għawdex nhar it-18 ta' Ottubru, 1911, fil-kawża Wiġi Vella kontra Ġużepp Haber, dwar bejgħ ta' baqra, qal: *"L'attore infine accetta questi cinque scellini ed I contendenti si scambiarono lo sta bene **(risk u barka)**"*

Imma barra minn hekk kien hemm ukoll att ieħor xejn inqas importanti xi jsir: il-ħlas. Ġeneralment il-ħlas kien isir fuq il-post, max-xiri; imma ġieli tħalla għall-Ħadd ta' wara, fis-suq tal-bhejjem – fit-telgħa tal-Belt, jew Pjazza Savina. F'dak iż-żmien ta' illitteriżmu, l-għoti ta' l-irċevuta ma ngħidx li kien ineżistenti għax inkun qed nigdeb, imma kienet xi ħaġa kbira; l-eċċezzjoni tar-regola *. Ħafna drabi, speċjalment meta s-somma mħallsa kien ikun fiha teftifa sewwa, il-ħlas kien isir quddiem xhieda okulari. U biex ma jkunx hemm ekwivoku, ezatt mal-ħlas, dak li jkun żborżja l-gordi jgħid b'leħen għoli: "Paċi aħna mela, hux?" waqt li min ikun għadu kemm tħallas, b'leħen xejn inqas għoli kien iwieġeb: "Iva paċi, mela x'inhu!"

* Biex il-qarrej ma jilludix ruħu, nixtieq niċċara punt: l-irċevuta kienet l-eċċezzjoni tar-regola biss fost in-nies ta' bla skola, għax fejn kienu jidħlu ħlasijiet ta' qbiela u ċnus lill-Gvern, lill-Knisja u lis-sinjuri, l-affarijiet kienu xort'oħra.

F'nofs is-seklu tmintax inqalgħet kwistjoni taħraq dwar l-amministrazzjoni ta' ċerta entita' tal-knisja f'Għawdex. Bħala parti mill-proċess, nhar l-1 ta' Settembru, 1753, il-Pro-Inkwiżitur ta' Għawdex, il-kanonku Dun Gio. Antonio Saliba, ġie ordnat isejjaħ lill-kerrejja u liċ-

ċenswalisti li minn-naħa tagħhom kellhom iġibu magħhom l-irċevuti tal-pagamenti, imma l-maġġoranza tennew li l-amministraturi ma kinux jagħtuhom irċevuti – *"ħaġa li mhux faċli temminha f'dan il-pajjiż"* – (l-Arkivju ta' l-Inkwiżitur, Malta, Korrispondenza, 100, f.124)

10. Sa ċirka nofs is-seklu għoxrin, allura s-seklu li għadna kemm tfajna wara spallejna, fl-Għasri kien għad hemm id-drawwa li bħala rigal tat-tieġ tingħata tiġieġa – bħalma jidher f'xogħol ta' Edward Caruana Dingli riprodott fuq il-bolla taż-żewġ ċenteżmi li tidher hawn taħt.

Tiġieġa bħala rigal tat-tieġ

Imma aktar ma bdew igerbu s-snin, il-ġuvintur, l-aktar dawk li jkunu ħobża u sikkina ma' l-għarus, bdew jirregalawlu lira sħuna sħuna. Niftakarhom jgħidu kollhom mistagħġba: *"It-tali daqqlu werqa lill-għarus!"* - jiġifieri tah karta ta' lira. Dik il-ħabta li qed ngħid jien, ġurnata xogħol kienet 18-il xelin (90ċ), waqt li tiġieġa kienet bejn wieħed u ieħor tmintax irbiegħi (12ċ5) kollox.
Intant, din it-tixbiħa tal-karta tal-lira mall-werqa għadni ma nistax nifhem eżatt kif oriġinat. Forsi għax ċatta u pjuttost kbira tqabblet mal-werqa ta' d'indja? (pala tal-bajtar tax-xewk). Qed ngħid hekk għax l-Għasri, is-sajjieda tal-qasba, il-kaħli u x-xilep, għax ċatti, kienu jirreferu għalihom bħala weraq. L-espressjoni kienet: *"ma morniex il-baħar għalxejn għax qbadna werqtejn"*. Jekk il-kaħli jew ix-xilep maqbuda kienu jkunu ta' qies akbar min-normal kienu jgħidu: *"Qbadna kull waħda daqs ċuplajsa!"*; mentri jekk ikunu pjuttost żgħar, l-espressjoni kienet: *"Qbadni żewġ fuliet!"*.

Nissuspetta pero, li fil-każ tal-lira, it-tixbiha mal-werqa oriġinat mid-disinn ta' fuq il-karta nnfisha. Fit-8 ta' Mejju 1951, kumbinazzjoni s-sitt anniversarju ta' Jum ir-Rebħa fl-Ewropa, inharġu għaċ-ċirkolazzjoni f'Malta l-karti tal-lira tar-Re George VI, ta' lewn kannella jagħti fl-aħmar, li fuq in-naħa ta' wara kellhom tarka lixxa b'żewġ werqiet barokki, waħda fuq kull naħa.

Illum in-nies mhux biss m'għadhiex tistagħġeb bil-"werqa" bħala rigal tat-tieġ, imma lanqas bil-"bomba" – LM100. L-espressjoni tal-"bomba" fis-sens ta' somma sabiħa/kbira oriġinat fis-snin sittin tas-seklu l-ieħor meta fil-Milied kienu bdew jagħmlu r-*Ring us up* fuq ir-*Redifussion*

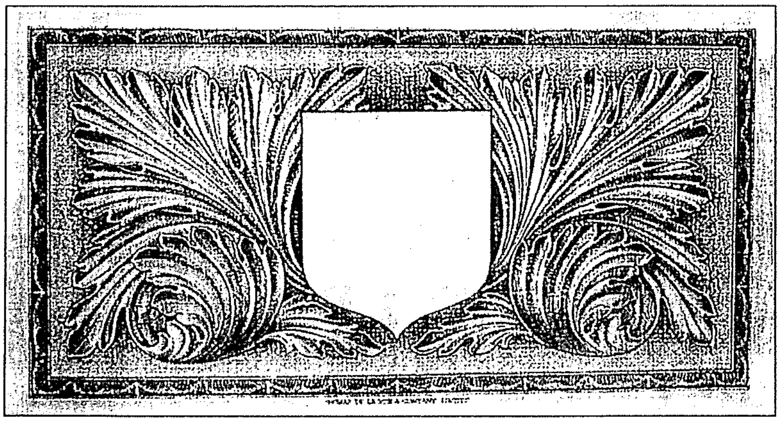

biex jinġabru l-flus għal dawk anqas ixxurtjati. Fil-programm, meta tidħol xi somma sabiħa/kbira, il-preżentatur kien idoqq qanpiena u jgħid: "Issa għandna bomba", allura somma ta' lanqas ta' mitt lira jew iżjed.

F'nofs is-snin tmenin li għaddew, raġel baħbuħ miż-Żebbuġ, kollu ferħan, ftaħar fuq il-lant tax-xogħol quddiem sħabu kollha li kien għadu kemm *għaqqad **muntun** u kien mar bih ir-Rabat jorbtu t-Tiġrija!* X'kienet tfisser din? Kienet tfisser li kien irnexxielu jfaddal *elf lira* u kien mar jitfagħhom f'kont, marbutin għal sena, f'wieħed miż-żewġ banek kummerċjali li kien hemm dak iż-żmien fi Triq ir-Repubblika, magħrufa minn-nies bħala t-"Tiġrija". Tajba hux? Għaqqad muntun u mar bih ir-Rabat jorbtu t-tiġrija. Tassew oriġinali.

11. Waħda mara minn Triq il-Fanal lil uliedha kienet sikwit ittambrilhom biex fil-ħajja dejjem jagħmluha ma' min hu aħjar minnhom, għax *"il-ħażin, jekk mhux illum għada, jgħallik"*. Din il-filosofija hi fula maqsuma mal-qawl Malti li jgħid *"Warrab l-iblah għax int iddiehebu u hu jkasbrek"*. Fost l-oħrajn dan ifisser li qatt m'għandek turi għerfek quddiem l-injorant għax waqt li tkun qed tipporva tgħallem, minflok il-grazzi, hu jipprova jwaqqqak għaż-żufjett.

12. Idjoma parikolari li ilni ma nismagħha amment ta' bniedem hija: *"taqqablu l-maxtura"*. Din hi espressjoni marbuta l-aktar mat-trobbija tal-bhejjem, l-aktar dawk ta' laħam il-kelb, jiġifieri żwiemel, dwieb, ħmir, bgħula, u l-bqija. Dawn kellhom ħabta li meta jfettlilhom jagħmlu waħda minn tagħhom, ngħidu aħna jaħarbu bla kontroll bis-sewwieq b'kollox. Meta l-bhima terġa' tiġi f'tagħha u qisu qatt ma kien xejn, kont issib lil xi ħadd li jwiddeb lis-sid: *"Taqqablu l-maxtura għax joqtlok jew jgħallik!"*;

jiġifieri naqqaslu l-matmura, naqqaslu mill-għalf, ħalli l-bhima tnaqqas mis-saħħa u hekk tkun aktar kontrollabli.

13. Fl-Għasri għadek tisma' l-espressjoni: *"ħazzieqa ħaxix"*. Fil-pronunzja, din il-frażi fl-Għasri tingħad *"ħazziqa ħaxix"* u hi suġġetta għall-interpretazzjoni. Dari t-tfal kienu jibdew jitkissru sa minn kmieni fit-trobbija tal-bhejjem għax din kienet ħajjithom. Riedu jew ma ridux, dak kien id-destin tagħhom, Għaldaqstant, biex jitrawmu fil-ħajja tax-xogħol u l-bżulija, il-ġenituri kienu jafdawlhom xi animal biex irabbuh huma. Forsi xi fenka sabiħa, xi gidja, jew xi ħarufa li għadha kemm infatmet, jew xi qroqqa bit-tqegħida b'kollox. B'dan il-mod, indlaj indlaj, kienu jitgħabbew bis-sens ta' responsabbilta' għax jum wara ieħor riedu jipprovdu għall-manteniment ta' l-annimal jew tajra tagħhom.

Fl-Għasri ta' tfuliti, niftakar għadd imdaqqas ta' tfal, subjien u bniet, li fi triqthom lura d-dar mill-iskola jew mill-knisja kienu jlaqqtu mit-triq, jew minn ġol-ħitan tas-sejjieħ, l-isbaħ ħaxix għall-annimali ta' l-għożża tagħhom. Kienu jlaqqtu tfief, nibbiet, xi xewka tal-bajda, xi troffa ingliża folta kollha ward isfar, u x'naf jien. Kienu jiġbru qatta ħaxix ċkejkna, daqskemm iżommu taħt abthom, jew kemm jistgħu jaħfnu b'idejhom: ħazzieqa.

14. Wieħed mis-slaleb li għandhom l-irġiel hija l-leħja. Tqaxxarha jew tħalliha, kull kif bl-irsuli tagħha. Fl-Għasri ta' tfuliti lhaqt, għalkemm fl-għafja aħħarija tagħha, d-drawwa li ċerti rġiel, meta jkunu vistu, l-leħja ma jqaxxruhiex. Għandi l-amment ukoll li ċerti żgħażagħ, b'fantasija ta' rashom, il-leħja kienu japprezzawha twila. Kienu jħalluha bħala l-għelm ta' l-irġulija. Tarax! Forsi kienu jirraġunaw li jekk ma jqaxxrux il-leħja, n-nies aktar tikkunsidrahom irġiel magħmula. Imma malajr kieni jitrażżnu għax, minn hawn jew minn hemm, dejjem kienu jsibu xi ħadd iqulilhom: *"kieku kull min għandu l-leħja raġel, kieku l-bodbod missier l-irġiel!"* U ma tantx kienet togħġobhom din!

Hawn ir-raħal, sa ftit żmien ilu, kulħadd kien iqaxxar il-leħja bil-mus. Minħabba li d-dinja ma kinitx komda bħal-lum, xi rġiel kienu jixxierku u jaqsmu l-mus bejniethom. Wara kollox, il-kotra ta' l-irġiel ma kinux jagħmlu l-leħja aktar minn darba f'ġimgħa – preferibbilment l-aħħar ħaġa s-Sibt filgħaxija, jew kmieni l-Ħadd.

Niftakar irġiel xjuħ fl-Għasri li, għax kienu bla dentatura, u minħabba t-tikmix, biex ma jqattgħux wiċċhom bil-mus tal-leħja, kienu jagħmlu ċagħka f'ħalqhom. Imma jekk kienu jiddeċiedu li l-leħja jmorru jqaxxruha għand il-barbier, iċ-ċagħka kienu joħduha magħhom fil-but tas-sidrija, għax inkella kien ikollhom jinqdew b'dik komuni tal-ħanut. U din kienu jitmeżmżu minnha; kienu jipprenduha. Kienu jistħajlu li l-barbier seta' għamel użu minnha f'xi okkażjoni meta ssejjaħ biex jagħmel il-leħja waqt it-tkeffin ta' xi katavru!

Il-MEWT GĦAMJA U TRUXA.

15. Fil-kullana ta' qwiel Maltin insibu ġmiel ta' wieħed li jgħid: *"Il-qmis eqreb miċ-ċeppun"*. Dan hu l-verżjoni Maltija tal-proverbju Ingliż: *Charity begins at home*. Missirijietna riedu jfiehemu li hekk kif il-qmis hi eqreb lejn il-ġisem miċ-ċeppun (għamla ta' ġakketta), hekk ukoll l-ewwel obbligu hu li dak li jkun jaħseb fil-familja, fil-qraba, f'dawk ta' ġewwa, mbagħad jiġi ħaddieħor.

Iz-zija Kelina kellha fuq ilsiena ieħor jixbħu: *"Il-mewt eqreb mill-qmis"*. Dan ifisser li minkejja li ħafna drabi l-mewt qajla nagħtu kasha, din tkun fil-qrib aktar milli l-qmis hija lejn il-ġisem. Iz-zija Kelina kienet taf ben tajjeb x'qed tgħid, għax f'karriera ta' aktar minn tletin sena fl-isptar t'Għawdex, min jaf kemm il-darba rat il-mewt tal-ħrief qabel in-ngħaġ.

Iz-zija Kelina kienet ukoll tirrakkonta' l-ħrafa ta' "l-Mewt Għamja u Truxa".

Mela jum fost l-oħrajn, il-Bambin bagħat il-Mewt għal waħda mara armla. Il-Mewt baxxiet rasha u obdiet, iżda ġara li meta marret, sabet lil din il-mara b'ħafna tfal iġebbdu ma' djulha b'mod li ma tafx fejn tagħti rasha bihom. Il-Mewt tħassrithom lil dawk il-qabda qriemeċ li ma jridux ħlife minn ommhom, u tħassret lill-mara li kienet hekk imħabbta.

Mistħija mistħija marret quddiem il-bambin u qaltlu: "Uf, Mulej, kif tridni nġibha! Tħassart lilha u l-għalla tagħha". "Mur ġibli ċagħka minn nofs il-baħar" qallha l-Bambin. Meta ġabithielu, qasamha, sab dudu fiha, u staqsiha: "Dan imnejn hu jgħix?"
"Mill-ħniena tiegħek, ja Mulej" weġbitu l-Mewt.
"U hekk ukoll jgħixu dawk it-tfal, mill-ħniena tiegħi kieku ġibt 'l ommhom". Ħareġ minn ħżiemu t-tgħan, l-istallett, u bih qalgħalha għajnejha u saddilha widnejha biex la tara u anqas tisma'.

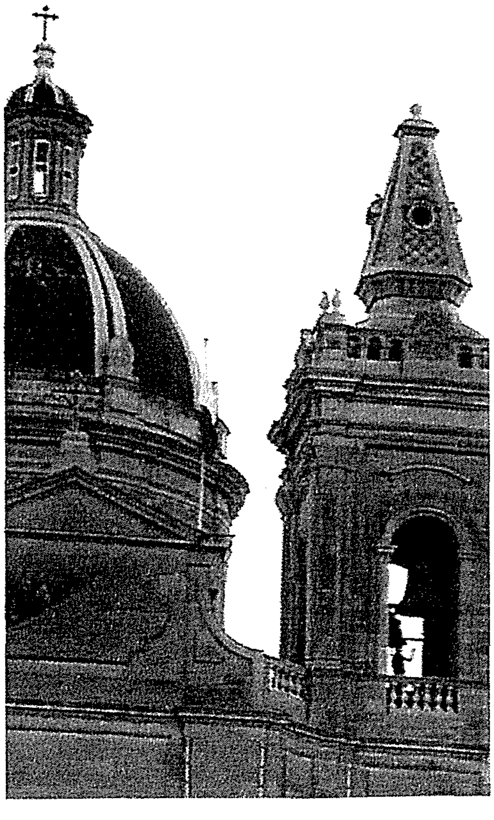

IL-BARKLOR TONY CAMILLERI

Guido Lanfranco

Fl-1985 ltqajt l-ewwel darba ma' Tony Camilleri, magħruf bħala *l-Kukla* jew *Il-Kuklu*, fis-sede tal-*Hobbies Society*, Triq id-Duluri l-Ħamrun fejn hu kien membru. Sirt naf li qabel ma rtira wara 56 sena xogħol, kien baħri fuq bastimenti merkantili fi żmien il-gwerra u wara barklor bid-dgħajsa tal-pass fil-Port il-Kbir. Tlabtu biex nagħmillu ntervista dwar id-dgħajsa tal-pass u ġentilment stedinni mmur sad-dar tiegħu. Mort għandu fis-7 ta' Novembru 1985 filgħodu, fin-numru 2, Triq it-Trinità, l-Blata l-Bajda, l-Ħamrun imma tagħmel mal-Marsa. Billi dak iż-żmien ma stajtx inħaddem ir-*recorder* niżżilt bil-miktub dak li qalli u dak li osservajt, kif ukoll ħadt ftit ritratti tiegħu u ta' xi oġġetti li kellu fil-kamra konnessi mad-dgħajsa tal-pass. Għamilt disinji ta' malajr ta' mudelli ta' dgħajjes biex fuqhom inħażżeż noti u ismijiet tal-partijiet tagħhom skond kif qalhomli hu dakinhar. Dan li ġej huwa kollu bbażat fuq dawk in-noti, ritratti u disinji.

Tony twieled il-Birgu u minn kmieni beda x-xogħol ta' barklor imma wara ftit daħal baħri fuq bastimenti merkantili. F'Settembru 1939 kien jinsab fuq bastiment jismu *Dido* fil-Baħar tat-Tramuntana. Darba minnhom wara NOFSINHAR raw għaddejja l-*HMS Corageous* f'baħar xi ftit imqalleb. F'daqqa waħda rawha tintlaqgħat minn *torpedo* sparata minn *submarine* Ġermaniż u minnufih bdiet tmil fuq naħa waħda waqt li l-baħrin ta' fuqha bdew jaqbżu 'l baħar. Tony offra li jaqdef il-*lifeboat* biex isalva xi baħrin u għamel tliet vjaġġi li fihom, għalkemm għajjien bil-qdif f'baħar imċaqlaq, irnexxielhom isalvaw xi 90 baħri. Wara dan ma baqgħax jaħdem fuq il-bastimenti, mar joqgħod il-Marsa u beda jaħdem ta' barklor fil-Port il-Kbir.

Qal li ulied il-barklori ma riedux jaħdmu bid-dgħajjes. Neħħew in-numru jew medaljun tad-dwana u għamlu l-ittra S (sport) għat-tiġrijiet. Saż-żmien li fih għamiltlu l-intervista qalli li fil-port kien għad baqa' xi 10 dgħajjes tal-pass bl-*outboard engine* jaħdmu biss fix-xogħol ta' l-aġenti għall-vapuri jew barkuni fuq l-ankra.

Għal xi żmien wara l-intervista ta' spiss kont niltaqa' ma' Tony fl-inħawi tal-Ħamrun, u fis-sede tal-*Hobbies Society,* imma fl-10 ta' Diċembru 1995 fis-*Sunday Times* qrajt li miet ta' 80 sena.

Id-dgħajsa tal-pass Toni qalli li d-dgħajsa tkun twila 21 pied (xi 6 metri u nofs) u normalment tista' tgħabbi 10 persuni. Il-gondla tad-dwana kienet tkun sewda b'taħt abjad. Fuq il-pruwa kien ikollha jidher salib bi tmien ponot. Kienu jaqdfuha tnejn. Din ma kinetx tkun għall-passiġġieri u fuqha kien ikun hemm il-gwardjani tad-dwana bl-uniformi. Tad-dwana ma baqgħux jużawha wara l-gwerra imma ta' l-ammirall baqgħu għal ftit. Tony beda jurini l-partijiet tad-dgħajsa fuq mudell li kellu fuq mejda u jgħidli x'jisimhom (kif jidhru fl-illustrazzjonijiet). Għamilt diversi disinji ta' malajr biex fuqhom innotajt l-informazzjoni li tani.

Illustrazzjonijiet:

Il-partijiet ta' dgħajsa tal-pass:

In-numri ta' dawn in-noti li ġejjin, dwar il-partijiet tad-dgħajsa, jikkorrespondu man-numri li hemm fuq id-disinji li jidhru ma' din il-kitba.

1. Kannol għall-fanal.
2. Rota tal-poppa; kien hemm ftit dgħajjes li kellhom ir-rota ta' wara, kif ukoll ta' quddiem ġejjin tondi qishom tal-gondla, għalhekk kienu jgħidulhom gondla. Tony jiftakar tlieta minnhom; waħda tad-dwana, u tnejn ta' l-ammiraljat, waħda minnhom tat-tabib ta' Bighi u l-oħra ta' Sant' Anġlu.
3. Tebgħa tan-numru tad-dwana.
4. Ċinta.
5. Laqgħa.
6. Makkarunetta.
7. Spalliera (jidher biss ix-xifer ta' fuq).
8. Urnar (*ornat*).
9. Falka.
10. Minċott għall-falka.
11. Jista' jidħol skalm ukoll f'din il-battusa.
12. Battusa (3 fuq il-lemin tad-dgħajsa u 2 fuq ix-xellug.
13. Skalm biex torbot il-moqdief.
14. Rota tal-pruwa, ftit itwal minn tal-poppa.
15. Kontrarota moħbija bit-twavel imwaħħlin fuqha.
16. Id-dawra taz-zokk.
17. Prim li fuqu jieqfu l-majjieri u ż-żnieżel (żnieżel huma l-majjieri li jkun hemm taħt it-tamburett tal-pruwa u tal-poppa).
18. Brazzol.
19. Id-dawra.
20. Tamburett.
21. Spalliera (id-dahar tal-banketta). Kienet tkun dekorata b'disinji u skultura. Tal-gondli ma kienetx tkun dekorata. Tony qalli li kien l-ewwel wieħed li beda jarma l-mutur mad-dgħajsa, u minħabba f'hekk kellu jaqla' l-ispalliera.
22. Stamnari jidhru taħt il-bank. Minnhom ikun hemm 31 fuq kull naħa mill-pruwa sal-poppa, jidhru bħallikieku l-kustilji tad-dgħajsa.
23. Banketta.
24. Parjol, art bi 3 jew 4 biċċiet twavel (hawn tidher parti minnu biss biex jidhru taħtu l-majjieri).
25. Majjieri li jaqbdu ma' l-istamnari, jkunu moħbijin taħt il-parjol (li fid-disinn neħħejtu biex tidher il-pożizzjoni tal-majjieri).
26. Sett (bank). Il-bankijiet jistrieħu fuq trinkarin mat-twavel u taħthom ikollhom il-puntali jew saqajn biex iżommuhom.
27. Kriesi, pjanċi qosra bil-minċotti. Minnhom ikun hemm 2 ħdejn xulxin lejn ix-xellug u 3 fuq quddiemhom.
28. Rmiġġ (spazju fost il-kriesi, fejn joqgħod il-barklor).
29. Toqba biex tista' taqla' s-sett.
30. Ħanżira (njama wieqfa).
31. Toqba biex minnha tista' taqla' t-tamburett.
32. Brazzol tal-pruwa.

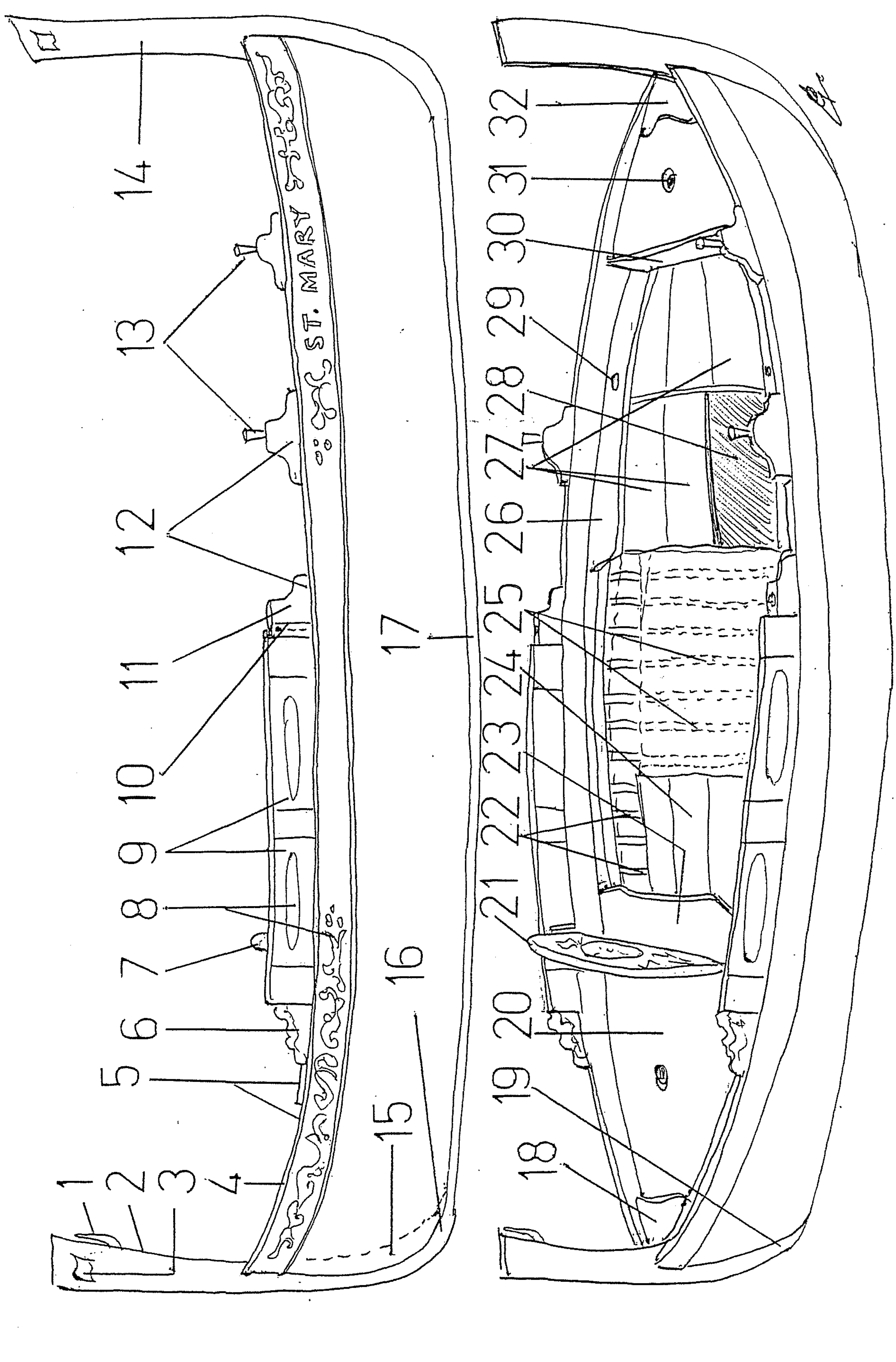
ST. MARY
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32

B Il-moqdief. Il-parti li jaqbad minnha l-qaddief tissejjaħ ġiljun. Il-parti li tidħol fl-ilma jgħidulha pala. Xi maqdef imkisser kienu jużawh bħala manwella jew lieva biex jgħollu d-dgħajsa fuq xi kaxxa meta jtellgħuha l-art biex jaħslulha l-qiegħ.

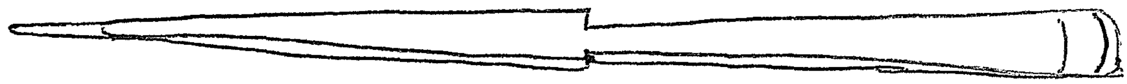

E Gondla. Għamla generali.

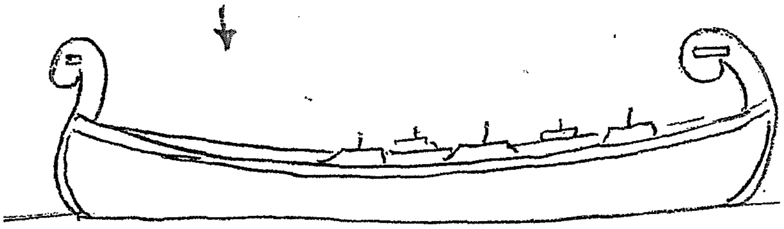

C Is-Sassla, ta' l-injam biex jinġabar l-ilma mid-dgħajsa.

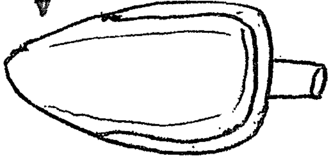

D Puntal. Il-puntali huma s-saqajn li fuqhom iżomm il-bank. Bosta drabi dan ikun maħdum bl-iskultura.

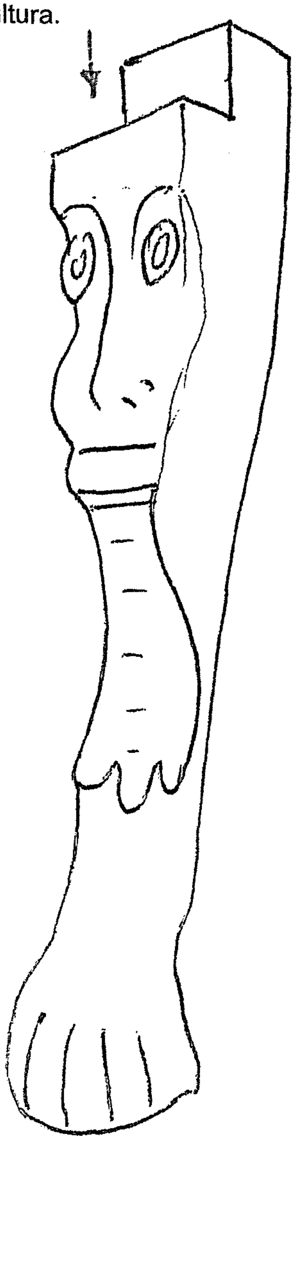

F Tony Camilleri (7 Novembru 1985) fid-dar tiegħu.

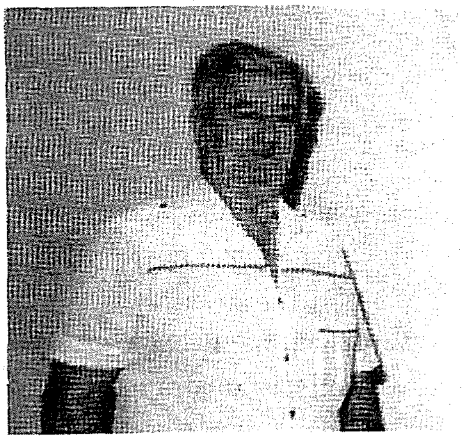

G Spalliera u partijiet oħra mid-dgħajsa ta' Tony Camilleri.

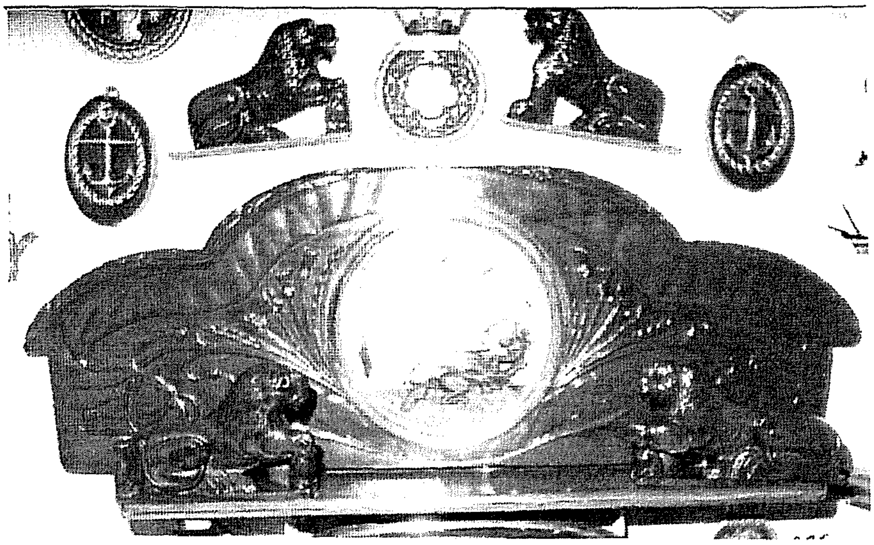

H Fanal li għandu tubu tal-landa f'angolu minnhom biex jidħol fuq il-kannol tar-rota tal-poppa. Il-fanal kien fuq bażi triangolari ta' 6 pulzieri (15ċm) fuq kull naħa. Fih kienet titqiegħed lampa, ukoll triangolari, tal-pitrolju bit-tubu tal-ħġieġ taċ-ċinku (5 pulzieri) li jidħol fil-ġewża taċ-ċinku (li fiha joqgħod it-tubu taċ-ċinku).

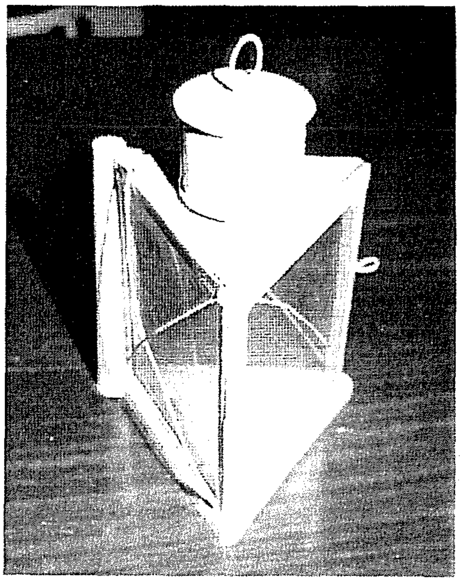

ĠRAJJA TA' ŻMIEN IL-GWERRA

NIKET U FERĦ

George Cilia

Malta sabet ruħha mdaħħla fit-Tieni Gwerra Dinjija sa mill-10 ta' Ġunju, 1940 sakemm fl-aħħar waslet ir-rebħa ta' l-alleati fit-8 ta' Settembru 1943. In-nies tal-Kottonera kienu mwissija biex joħorġu minn dik in-naħa ta' pajjiżna minħabba l-periklu kbir li kien jeżisti fil-każ li kienu jibdew l-attakki ta' l-għadu mill-ajru. Il-Kottonera, il-Belt, u l-Furjana mdawrin bil-Port il-Kbir u t-Tarzna jkunu l-mira ta' l-għadu, għalhekk ikun aħjar li l-abitanti jsibu xi post għall-kenn fl-irħula tan-naħa ta' fuq ta' pajjiżna.

Hekk seħħ fil-11 ta' Ġunju: gżiritna ġiet attakkata bi ħruxija kbira bil-bombi mill-ajru; kulħadd twerwer u bla telf ta' żmien, dakinhar stess, sar l-esodu 'il barra minn dawn l-ibliet. Missieri, ommi, jien u oħti tlaqna b'karozzin lejn Wied il-Għajn b'ta' fuqna senduqna, fil-post tal-villeġġjatura. Imma d-destin raġa' laqatna ħażin. Ħabta u sabta l-Gvern ħareġ twissija urġenti lin-nies ta' dan il-lokal biex minnu fiħ jitilqu 'il barra minn Wied il-Għajn. M'hemmx x'tagħmel, kellna ndabbru rasna x'imkien ieħor. Iz-zija, oħt ommi, li sa minn ġimgħa qabel ma bdiet il-gwerra kienet telqet lejn Ħaż-Żebbuġ, f'dar fi Triq De Rohan, semgħet din l-aħbar. Bla telf ta' żmien bagħtetilna messaġġ mal-pulizija biex aħna nitilgħu Ħaż-Żebbuġ, fejn sabitilna karma ġo dar kbira fi Triq Mamo. Mat-twissija li ħareġ il-Gvern, taxis, karozzini u karozzi tal-linja niżlu fil-pjazza ta' Wied il-Għajn biex iġorru 'l kulħadd lejn l-irħula ta' fuq. F'dik il-fixkla u konfużjoni kollha sibna *taxi* u tlaqna lejn Ħaż-Żebbuġ. Sibna liz-zija tistenniena fil-bieb, u laqqgħatna ma' sid id-dar, is-Sur Kelin u s-sinjura tiegħu Liża.

Is-Sur Kelin, pensjonant, kien fi żmienu s-surmast tal-banda tar-raħal. Miżżewweġ u bla tfal, ħaseb u ra kif għamel biex mid-dar kbira li kellu jikri ħames kmamar separati minn xulxin lil ħames familji refuġjati li sabu kenn fir-raħal. Missieri ftiehem miegħu fuq il-kera fix-xahar; bl-użu ta' lampa waħda ta' l-elettriku fil-kamra. Ilma ma kienx hemm – kien irid jinġieb minn fuq l-għajn tal-gvern, viċin ħafna tad-dar. Għall-ilma maħmuġ kien hemm fossa komuni, responsabbli għaliha s-sid. L-erba' familji fl-erbat ikmamar l-oħra sirna nafuhom mill-ewwel. Kieni mit-tlett ibliet, ħbieb tagħna lkoll. Tfal żgħar ma kienx hemm.

Meta għadda ftit taż-żmien, il-biża' naqas sewwa. Meta ddoqq is-sirena b'sinjal li ġej l-għadu, konna ninġabru fl-intrata. Is-Sur Kelin kien qal li kienet l-aktar parti soda tad-dar; kienet dobblu, bis-saqaf mibni troll. Konna nitolbu li ma nsofru l-ebda danni. Jekk l-isparar jitqawwa konna nitolbu biex l-ajruplani jitfgħu il-bombi fil-baħar jew fil-ħamrija! Sa l-ewwel sena tal-gwerra, bombi fir-raħal ma waqgħux. Għall-ewwel, il-knisja ta' Mamo kienet magħluqa – sakemm f'xi żmien daħlu fiha xi refuġjati oħra. Il-knisja tal-parroċċa dejjem mimlija bin-nies jisimgħu il-quddies li kien jiġi ċċelebrat il-ħin kollu tal-ġurnata. Il-ġirien kien jagħdruna u kienu jixtieq jgħinuna.

La qed nitkellmu fuq il-ġirien ma rridx ninsa nsemmi lil Ġiljanu, ġuvni jgħix ma' oħtu l-miżżewġa. Kien jaħdem fuq karozza tal-linja tar-raħal, bniedem twajjeb, mill-aħjar, jixtieq jgħin lir-refuġjati kollha. Meta sar jaf kif konna ħallejna ħwejjiġna bl-għamara b'kollox warajna fid-dar tal-Birgu, ġie fuqna u wegħidna li hu kien lest jinżel sal-Birgu bit-trakk u jġorrilna l-għamara sar-raħal qabel ma d-dar tintlaqat bil-bombi. Imma l-għamara fejn konna se naħżnuha? F'kamartna ma kellniex post. Missieri beda jistaqsi 'l hinn u 'l hawn għal xi karma vojta, mqar kantina, fejn nistgħu naħżnu l-għamara. Waħda ġara oħra minn ta' ħdejna saret taf bil-problema tagħna. Bla kliem xejn, akkwistat il-muftieħ ta' kamra, bla servizzi ta' xejn, fi Triq Kempis, biżżejjed kemm toqgħod l-għamara. Ġiljan, għalhekk, seta' jinżel bit-trakk sal-Birgu – Birgu fantażma, il-bini jirbombja ma kull kelma - fetaħ il-bieb tad-dar, għabba kollox fuq it-trakk u saq lejn Triq Kempis. Tista' tgħid kollox salvajna. Ġiljan ma ried ħlas ta' xejn, imma ommi għaddiet biċċtejn għamara lil oħt Ġiljan, għall-kamra tat-tfal żgħar tagħha.

IL-GWERRA TIĦRAX, IL-ĦAJJA TEĦZIEN.

Għall-bidu ta' l-1941, gżiritna bdiet tiġi attakkata mhux biss mill-ajruplani Taljani imma anke minn dawk Ġermaniżi li kienu niżlu fil-bażi ta' Sqallija. L-attakki mill-ajru żdiedu bil-lejl u bin-nhar u bi ħruxija liema bħala. Bdejna nisimgħu bl-imwiet tal-Maltin fis-servizzi militari u ċivili. Anke fir-raħal intefgħu il-bombi u ntradmu n-nies. Mina niżlet bil-paraxut ħdejn il-knisja tad-Dawl. B'għaġeb ta' kulħadd, ma splodietx. L-ikel naqas drastikament; kollox razzjonat; ħtiġijiet oħra essenzjali għal-ħajja drajna ngħaddu mingħajrhom. Infetħu l-*Victory Kitchens* ma' Malta kollha – biex tieħu porzjoni ridt ikollok il-kupun ta' sehmek. Bdew jitħaffru x-xelters għall-pubbliku u fid-djar privati. Aħna tħajjarna. Ftehemna u qbilna li jitħaffer xelter b'żewġ bokok: waħda fil-bitħa u l-oħra fil-ġnien. Is-Sur Kelin qabel, imma bil-kundizzjoni li sehemu fil-flus ma jħallsux, u jkun jista' juża x-xelter kell meta jrid. Pietru, pensjonant tal-flotta Ingliża u

martu Sunta stqarrew li flus ma kellhomx, u xtaqu jinżlu fix-xelter xorta. Familja oħra – ta' Ġovanna – mara anzjana mixħuta f'sodda bla saħħa, flimkien mat-tliet ulieda ta' eta` nofsana, skartaw l-idea tax-xelter b'rispett lejn ommhom, li ma setgħatx tqum mis-sodda. Aktar mal-gwerra ħraxet u l-ħajja ħżienet, aktar bdiet tintilef l-armonija ta' bejnietna. Il-kalma u s-soledarjeta` bdew jisfumaw fix-xejn; In-nervi bdew jisplodu u bdew il-botti lil xulxin. Sadattant ix-xelter tħaffer, il-baqqunier tħallas, u mad-daqq tas-sirena u l-isparar tal-kanuni kulħadd kien jinżel jiġri fix-xelter. Darba waħda, fix-xitwa, ħakmet lill-gżiritna maltempata kbira, bix-xita nieżla l-ħin kollu. Ix-xelter imtela bl-ilma. Is-sirena ħabbret attakk ieħor. Fix-xelter ħadd ma seta' jinżel. X'nagħmlu?

Kien hemm fir-raħal raġel magħruf għat-tisqija tal-ġonna bil-mutur tiegħu. Qabbadnieh ibattlilna l-ilma mill-fond tax-xelter malajr kemm jista' jkun. Qdiena, u ried jitħallas ta' xogħlu. Ħaġa ta' l-iskantament - ħadd ma ried joħroġ sehmu. Hawnhekk mhux botti bdew jgħaddu bejnietna; bdew l-insulti bejn ir-refuġjati. L-inkwiet kompla żdied meta sirna nafu li anke l-kera tax-xelter, mhux il-familji kollha kienu jħallsu bl-istess rata. Biex tkompli tagħqad il-borma, jien kont spiss nidħol fil-ġnien baxx baxx, inħares u nistagħġeb b'dawk is-siġar kollha mimlija larinġ, mandolin, rummien u anke tal-banana, bl-għanqud tal-frott. Ġurnata fost l-oħrajn dħalt fil-ġnien u ddeċidejt li naqta' laringa. Is-Sur Kelin induna bil-larinġa moħbija fil-but tal-qalziet qasir. Sejjaħli u ried ikun jaf x'għandi fil-but. Inqbadt. M'għandniex xi ngħidu, sar qorti sħiħ. Is-Sur Kelin u s-Sinjura Liża bdew spiss jitkellmu b'leħen għoli u jgħidu kemm f'dawn il-ġranet kienu żdiedu l-ħallelin, u naqsu l-balklori fil-Port il-Kbir. Ommi wissietni biex ma nidħolx iżjed fil-ġnien. Dawk l-esklamazzjonijiet kienu maħsubin għalina, biex ikomplu jżidu d-dieqa ta' qalbna.

IL-GWERRA SE TINTREBAĦ ŻGUR

Fl-1942 il-bombi komplew jagħmlu ħerba mhux biss fuq il-portijiet, it-tarzna u l-ajrudromi, iżda kullimkien. F'April intlaqtet id-dar tagħna fil-Birgu. Ommi bkiet. Kienet id-dota tagħha taż-żwieġ. Il-ħajja saret iddisprata għalina. Tkellimna mas-sidien tal-bini fir-raħal, inkluż il-prokuratur tal-knisja ta' San Filep, għax la darba konna drajna r-raħal, stajna nibqgħu hemm, basta nsibu dar bil-bieb għal rasna. Iżda kollu ta' xejn. Il-problema ta nuqqas ta' djar kienet fl-aqwa tagħha. Biżżejjed ngħidu li ntlaqtu ma' l-24,000 dar bil-ħidma ta' l-għadu.

BDEW JIĠU ĦAFNA NISA FIL-ĦANUT, JISTAQSU LIL FREDU META SE TISPIĊĊA L-GWERRA!

F'Awissu beda jfeġġ xaqq dawl. Daħal f'Malta il-konvoy "ta' Santa Marija", li ta' ħajja ġdida lill Malta. F'Novembru waslu erba' vapuri oħra mgħobbija bi provisti ta' ikel. Il-wasla tal-vapuri bla mittiefsa kienet sinjal tal-bidu tat-tmiem tal-gwerra. Żdied ir-razzjon; il-kwart u nofs ħobż iswed spiċċa. Fredu, sid il-ħanut tal-merċa, beda jbassar u jgħid lill-klijenti tiegħu li l-gwerra kienet waslet fit-tmiem. Bdew jiġu ħafna nisa fil-ħanut, anke minn bnadi oħra, jistaqsu lil Fredu meta se tispiċċa l-gwerra! Il-gwerra se tintrebaħ żgur, il-jum tar-rebħa hu viċin, imma meta ma nafux. Fredu kien jaf jaqra bl-Ingliż għax f'żogħżitu kien daħal fl-armata Ingliża; allura kien jifhem sewwa l-aħbarijiet ta' kuljum fuq il-mixja tal-gwerra. L-avvanz ta' l-alleati kien jidher ċar mis-siltiet fil-ġurnali Ingliżi. Dak li kien qed jixtarr seħibna ma kinux xi sigrieti militari. Kien itir bil-ferħ meta jaqra r-rebħiet militari favur tagħna kemm f'Malta u wisq iżjed fl-Ewropa u l-Afrika. Isimgħu ftit dawn l-aħbarijiet li jqajmulek kuraġġ ta' sur:

The 8th. Army advanced beyond a number of enemy strong points, gains outstanding allies success in air and sea.

Here is a clear proof that U.S.A is indeed prepared to give its sons to die in the cause of an allied victory to be won on the soil of Europe. Prime Minister Winston Chirchill said now that the main force of the enemy has been broken, the battle of Egypt and that of Tobrouk is over.

On the 15th. The church bells of Britain rang for victory to-day Sunday after 20 months of silence; this message was heard everywhere. At Westminster, the Council of Government announced the gift of LM10,000,000 to assure the people and property owners of Malta the repairs of heavy damage inflicted by the enemy. The people can thus look forward with complete confidence.

More merchant ships arrived in harbour. This was the news that people heard with delight, it spread like wild fire. Last week's convoy will prove to have been the turning point in the maintenance of the fortress and the allocation of increased rations is a first step for effecting immediate easement.

On the 23rd. Dec: New ration seales approved. Public to have a choice. Victory Kitchens become optional now that supplies situation was easier.

L-IŻVILUPP U ĦAL BALZAN

Alfred Borg

Wara l-aħħar Gwerra Dinjija Malta ħadet ġirja fejjieda lejn "ħajja aħjar". Il-bżonn li ntejbu l-qagħda ta' pajjiżna kien jidher f'kull xeħta tal-ħajja u f'kull rokna ta' Malta. Imm'issa dan it-"titjib" ħa xejra negattiva, u qed itellifna d-drawwiet il-qodma u tajbin, inaqqsilna il-hena ġenwina, u jeqirdilna l-wirt nazzjonali. F'din il-kitba nixtieq naghti idea tal-ħajja infantili ta' raħal twelidi - Ħal Balzan.

Fil-Medju Evu, ħafna għonja u kbarat (eżempju wieħed hu l-Gran Mastru De Paule) kienu jfittxu l-kwiet u s-satra ta' dawk li għadhom jissejħu "it-Tlett Irħula" - Ħ'Attard, Ħal Lija u Ħal Balzan. It-tlett irħula jinsabu madwar erba' mili bogħod mill-Belt, u madwar erba' mili mill-Imdina. Karatteristika tagħhom hi li f'kull wieħed minnhom issib djar kbar u antiki, kollha bi ġnien kbir bis-siġar tal-frott. Karatteristika oħra familjari ma' kulħadd hija l-ġnien ta' Sant'Anton li proprju qiegħed fin-nofs ta' dawn it-tliet irħula. Għalhekk ma setax jintgħażel motto aħjar għar-raħal tagħna u isbaħ minn dan:

Hortibus undique septa

li jfisser "imdawwar bil-ġonna minn kullimkien. Hi ħasra kbira mela, li ħafna minn dawn il-ġonna nqerdu f'isem l-iżvilupp u minħabba r-regħba tal-bniedem. Jekk l-iżvilupp se jibqa' jiekol l-aħħar ġonna li fadal, x'valur se jibqagħlu l-motto tar-raħal?!

Isem ir-raħal tagħna hu Ħal Balzan. Hi ħasra kbira li anke fid-dokumenti uffiċjail l-isem qed jitniżżel "Balzan" u l-kelma "Ħal" qed tintrema. Il-"Ħal" hi parti essenzjali mill-isem tar-raħal.

Hemm diversi verżjonijiet ta' minn fejn ġie l-isem "Balzan". Erin Serracino Inglott jgħid: "Jinsab bħala kunjom fl-Italja sewwasew bħal fil-Malti, iżda naħseb li n-nisel hu, flimkien mal-kunjom, mill-Għarbi. Qabbel l-għerq B-L-S bit-tanwina fil-kwadrilitteru B-L-S-N".

Ħal Balzan dejjem ħa l-ħajja minn żewġ widien. Fuq it-tramuntana hemm il-wied li jofroq minn dak li jibda mill-inħawi tan-Naxxar u l-Iklin. Jgħaddi minn quddiem iċ-ċimiterju tar-raħal, u jispiċċa fil-wied ta' Birkirkra. Fil-punent hemm il-wied li jibda minn Ħ'Attard, jgħaddi minn quddiem Sant Anton, minn Triq Birbal, u jiltaqa' ma' dak li jkun ġej minn ħdejn iċ-ċimiterju. Għalkemm hu wieħed mill-isbaħ irħula, Ħal Balzan hu fost l-iżgħar ukoll. Minn tarf sa tarf jinfirex fuq medda ta' madwar 5,600 tomna art.

Mill-Lvant, il-limiti tar-raħal imissu ma' Birkirkara – bejn id-dawwara li tieħdok għall-bajpass u Triq il-Mitħna. Fin-naħa tax-Xlokk, it-Triq il-Kbira tiltaqa' ma' Triq Birbal, fejn hemm il-ħanut tal-laħam. L-isem qadim ta' din in-naħa hu: **Tar-Ras.** Fin-naħa tan-Nofs in-Nhar ir-raħal jasal sa l-Akwidott ta' Wignacourt. Mill-għoljiet tan-naħa tar-Rabat u l-Imdina sa Ħ'Attard, l-akwidott nbena taħt l-art. Imma kien appuntu hawnhekk, in-naħa ta' Ħal Balzan li l-inġiniera ta' l-ordni kellhom iħabbtu wiċċhom ma' kif se jkomplu jsewqu l-ilma sal-Belt. F'Ħal Balzan inbnew l-ewwel ħnejjiet li fuqhom kellu jiġri l-ilma, minn-naħa tat-tramuntana fejn Triq il-Kbira, ħdejn il-Kunsill, tiġi kantuniera ma' Triq il-Kbira ta' Ħal Lija. L-ismijiet ta' l-imgħallmin inkarigati mix-xogħol nafuhom: *Mastro Andrea* minn Trapani, *Mastro Guiseppe* minn Palermo, u l-Malti Ġanni Attard.

Ħal Balzan ta' 50 sena ilu - Ħal Balzan ta' tfuliti – kien naqra differenti milli hu llum. Il-popolazzjoni kienet ta' 2600 ruħ. In-nies ta' madwar il-kappella ta' Santa Marija kienu jqisu ruħhom li huma "minn-naħa ta' fuq", filwaqt li dawk ta' madwar il-parroċċa l-qadima, qrib fejn hemm "it-Tliet Knejjes" kien "minn-naħa t'isfel". Għadek issib ħafna Balzanin li għadhom jużaw dawn il-frażijiet. Dawn in-naħat tar-raħal, li għadna kif semmejna, nistgħu ngħidu li għadhom iżommu l-oriġinalita' tagħhom. Għadhom igawdu minn dak il-kwiet u l-mistrieħ ta' ħamsin sena ilu. Il-biċċa l-kbira tat-tibdil sar madwar il-misraħ, u bil-ftuħ ta' Triq Robert Mifsud Bonnici. Sal-bidu tal-ħamsinijiet il-Misraħ kien ħafna iżgħar minn kif inhu llum. Malli toħroġ mit-Triq il-Kbira, ħdejn il-Każin tal-Banda *Marija Annunzjata* (il-Każin t'isfel), kont issib ruħek fil-misraħ, li ma kienx ħlief salib it-toroq imma ftit usa' mit-toroq infishom. Mal-ġenb tal-knisja, in-naħa tas-sakristija, kien hemm il-ħanut ta' Madlien, il-ħanut ta' Marikarm, Andre' l-parrukkier, u Ġużepp tal-laħam. Il-bini li fih kien hemm dawn il-ħwienet kien jasal sa quddiem Triq it-Tliet Knejjes, u bejn dan il-bini u *Casa Pace* u l-Każin tan-Nazzjonalisti, it-triq kienet dejqa b'mod li bniedem u karozza tal-linja ħdejn xulxin ma kienux jgħaddu. Jien għadni niftakar sewwa karozza tal-linja timxi tlikki tlikki wara pram; u tgħidx kemm kont niġri meta kont ninzerta hemm waħdi u nara karozza tal-linja ġejja. Ix-xjuħ għadhom isemmulek kif darba raġel ħaxknitu mal-ħajt karozza tal-linja u dawritu dawra mejt, imma b'xorti tajba baqa' ħaj. *Casa Pace*, mal-ġenb tagħha, quddiem il-Każin Marija Assunta, kellha parapet li kien jasal ftit 'il barra mill-bankina. Ħasra li kellu jitwaqqa' għax fi żmienu kien jagħti dehra ta' lussu lill-misraħ. Il-parapett ta' Casa Pace u l-bini kollu tan-naħa l-oħra tat-triq twaqqa' fil-bidu tal-ħamsinijiet. B'hekk spiċċat parti minn Triq il-Knisja, li l-usa' parti tagħha ma kinitx iktar minn tliet metri. Il-misraħ beda jieħu l-għamla li għandu llum.

Fl-1 ta' Lulju, 1978 infetħu uffiċjalment il-Bandli. L-unika parti li baqa' minn Triq il-Knisja hi l-parti fejn hemm ir-restorant *Fra Giuseppe*. Infetħet Triq Ġuże' Bonnici, u l-bini fejn hemm l-Għassa u l-Każin Laburista iddaħħal ftit aktar 'il ġewwa u twessa' d-dħul għal Triq it-Tliet Knejjes. Mat-twaqqiegħ tal-bini li għadni kemm semmejt għebu għal kollox xi karatteristiċi u tifkiriet Balzanin. Qed nirreferi għall-ħanut ta' Peppi ta' l-inbid, li kien imdeffes f'rokna fil-bidu tat-triq. Jien, oħti u missieri konna midħla sewwa

ta' dan l-imkien. Kien ħanut bi stil tassew Malti. Ornamenti ma kellu xejn. Kien hemm xi żewġ imwejjed ta' l-injam, bank mal-ħajt, u ftit siġġijiet ta' kull disinn. Biswit il-bieb ta' barra, li kien baxx u dejjaq kemm jgħaddi bniedem, kien hemm il-bank tal-flus, u warajh, l-ixkaffa tal-Madonna. L-unika ħaġa li dejjem saltnet f'dan il-ħanut kienet il-mistrieħ tal-moħħ. Ir-radjijiet u t-televixin kienu għadhom 'il bogħod minna.

Ftit passi 'l isfel hemm il-forn tar-raħal. Fi tfuliti, l-furnar kien il-magħruf Ġammarin – bniedem dħuli u sempliċi li dejjem qeda lin-nies mill-aħjar li seta'. Il-forn ilu jaqdi lill-Balzanin mill-inqas mitejn sena u kien sar qisu l-għelm tar-raħal, anke minħabba t-tjubija tal-ħobż li Ġammarin, b'sengħa kbira, kien jaf jaħmi. Sal-bidu tas-sittinijiet, Ġammarin żamm id-drawwa (filwaqt li ħafna furnara aħra kienu warrbuha) li jqassam il-ħobż f'dik il-kaxxa safra, għolja xi żewġ metri, u miġbuda miż-żiemel idur mat-toroq tar-raħal. Għalkemm l-idejn, l-għodod, u t-teknika tal-forn inbidlu, ħaġa waħda ma mbidlitx – it-tjubija tal-ħobż. F'dan il-forn għadhom jinqdew bil-ħatab għan-nar, bl-istess mod kif kienu jaħdmu minn mindu twaqqaf.

Roqgħa oħra fejn l-iżvilupp modern jistona, u donnu għamel f'moħħu li jkisser il-karattru ta' Ħal Balzan hi Triq Robert Mifsud Bonnici. Il-bokka ta' din it-triq ħawdet il-hena li dejjem tgħaxxaqna biha fir-raħal tagħna. Din it-triq tispiċċa fi Vjal it-Trasfigurazzjoni, Ħal Lija, u għalhekk saret id-dħul tat-traffiku għal ġo Ħal Balzan. Is-siwi ta' din it-triq hu li fiha nbniet l-iskola primarja li qed taqdi liż-żewġt irħula. Anke Triq Guże' Bonnici, li l-bokka tagħha qiegħda fil-misraħ, tellfet l-estetika tar-raħal. Mhux biss li l-bini bla bżonn xejjen is-semplicita' tal-ħajja tar-raħal, imma wkoll iċ-ċaqliq bla weqfien tal-karozzi tan-nar. Biex inkunu nistgħu ninqdew b'dan il-"bżonn modern", li ħafna drabi m'hu bżonn xejn imma għażż kapriċċuż, it-toroq il-qodma ma kinux biżżejjed, u kellhom jinħolqu toroq ġodda.

It-triq bejn il-misraħ u Sant'Anton jisimha Triq Idmejda. Sa minn mindu kont tifel dan l-isem kien iqajjem il-kurżita' ta' ħafna nies fir-raħal. Skond mapep qodma, l-inħawi ta' bejn Birbal u Sant'Anton jissejħu "Ta' Dmejda". Fit-testment ta' Orazio Psaila fl-atti tan-Nutar Giovanni Grech jissemma "Scach Dimeina" jew "Ta' Dimeina" fil-kotba tal-Konfraternita' tar-Rużarju ta' Ħal Balzan.

Il-Professur Ġuże' Aquilina jgħid li Idmejda hi korruzzjoni ta' "Dimejna" u jżid li seta' kien isem ta' mara. Il-kelma "demen" insibuha fir-*Regole per la Lingua Maltese* - kelma numru 512, taqsima Malti-Taljan (*A. Cassola ed. La Biblioteca Vallicelliana, Malta 1992.*). Ġan Franġisk Agius De Soldanis isemmi l-kelma "demen" fid-dizzjunarju manuskritt tiegħu *Damma tal Kliem Kartaginis mscerred fel fomm tal Maltin u Ghaucin* (4 vol., 1750). Skond Godfrey Wettinger "demen" hija varjanti tal-kelma "demel", u dmejna hija l-forma diminuttiva tagħha u li tfisser "miżbla żgħira". Qabel ma nfetħet "Triq Idmejda" kien hemm "Sqaq Idmejda" li kien fih tlett idjar u razzett kbir ta' l-annimali. Mela f'razzett hekk kbir, b'ħafna raba' magħruf bħala "ta' Dimeina" ma kinetx tkun ħaġa stramba li kellu jkun hemm xi miżbla żgħira.

Irziezet oħra li għadhom jissemmew huma Tad-Dingajru, taz-Zekuk, Ta' Sajru Nies, u Ta' Bruno. Dik il-ħnejja li għad hemm f'tarf Triq il-Papa Alessandru VII kienet id-daħla għar-razzett ta' Bruno – li baqa' msemmi għall-espressjoni: "tixbaħ lix-xadina ta' Brunu" peress li r-razzett kellu xadina li n-nies kienu midħla tagħha ħafna. Xtaqt kieku nagħti xi dettalji dwar dawn l-irziezet b'ismijiet u laqmijiet hekk qodma, imam l-ispazju ma jippermmettix.

Ir-raba' li kien hemm in-naħa ta' Triq l-Imdina, Triq San Franġisk, u dawk l-inħawi, kien imsoqqi bl-ilma ġej dirett mill-Akwidott ta' Wignacourt. Kull bidwi kellu l-jum tiegħu meta jista' jiftaħ il-kanali u jimla l-bir. In-nannu tiegħi kellu wieħed mill-irziezet tiegħu f'dan it-tarf tar-raħal. Ir-razzett għadda l-ewwel f'idejn iz-ziju Ġuż imbagħad f'idejn iz-ziju Pawlu; u għalkemm dam ħafna wieqaf u kien imħolli li ma jitwaqqax, ir-razzett imbela' mill-izvilupp modern. *Villa Caprice*, fi Triq San Franġisk, kellha toħodlu postu.

Dan kien razzett tipiku Malti. Malli tidħol minn bieb żgħir kont issib karma mdaqqsa għal xi għodod u għalf tal-bhejjem. Fuq ix-xellug tal-kamra kien hemm maqjel għall-barrin, b'erba' mwieżeb jagħtu għal ġol-bitħa. Il-blata ta' fuq il-bieb tal-maqjel kienet eċċezzjonali: kien fiha sitt piedi b'erba' piedi. Fil-bitħa, fuq ix-xellug tal-maqjel kien hemm taraġ li jagħti għall-għorfa b'setaħ żgħir quddiemha. Kien hemm xoffa bħal tas-swar bejn l-għorfa u d-dwejra ta' taħtha, u ħdejha bieb li minnu toħroġ għall-ġardina mimlija siġar miżgħudin bil-larinġ, bil-lumi, u t-tuffieħ ta' belludja. Il-bir kien jimtela kull nhar t'Erbgħa mill-akwidott permezz tal-kanali tal-ġebel. Fuq il-bieb ta' barra kien hemm statwa ta' anġlu minquxa ġol-blata tal-bieb. Il-qbiela kienet ta' tmien liri u tiġieġa, mħallsa għand qassis, Tas-Sliema.

Dawn huma ftit mill-laqmijiet li miftakar f'Ħal Balzan minn tfuliti u li għadhom jissemmew:

Tal-Lakku (l-laqam tal-familja tagħna), Valent tal-Ħalib (nannuwi), Tal-Pajsa, Ta' Ġost, Tal-Ġurdiena, Tal-Karozza, Taċ-Ċomb, Tal-Kik, Taz-Zipa, Ta' Manana, Taċ-Ċinella, Ta' Soks, Ta' Toni il-Ġdid, Tal-Kampjun, Ta' Gauci Borda, Tat-Taċċu, Ta' Ġesuna, Ta' l-Għaġin, Ta' Bramu, Tal-Pitrolju, Ta' Sajru Nies, Tal-Patrakka, ta' Piju, Tal-Qtates, Ta' Majru, Tas-Siċċa, Tad-Deheb, Ta' Mazza, Tas-Sagristan, Tad-Dinglija, Tal-Għawdxija, Ta' Ganga, Tal-Mastrudaxxa, Ta' Sajka, Tal-Mikluba, Tal-Quxlu, Tal-Baġluwa, Ta' Patutu, Tal-Perċjus, Ta' Paċali, Ta' Mudest, Tal-Lok, Tal-Faxx, Taċ-Ċe, Ta' Peċkiċka, Ta' Kwas, Ta' Fekika, Tal-Kamin, Tas-Sluta, Tal-Melħ.

Sa ftit snin ilu, f'Ħal Balzan konna nitkellmu bl-aċċent distint tagħna, li kien

jagħtina identita'. Imm'issa dan l-aċċent kważi għeb għal kollox. Il-kbira hi li hawn min anke bil-Malti **jisthl** jitkellem. Diżgrazzja ikbar hi li hawn tfal li **ma jafux** jitkellmu bil-Malti. Dawn it-tfal qed jiġu mċaħħda milli jieħdu sehem fil-wirt kulturali tagħhom.

Minkejja ċ-ċokon tiegħu, fi tfuliti f'Ħal Balzan kont issib in-nies tas-snajja' kollha. Minn jaf kemm qdejt lill-ommi għand il-landier, biex isewwili xi toqba f'xi qiegħ ta' borma, jew bott tal-kafe. L-iskarpan kien isewwi, ifassal u jaħden żraben ta' kull daqs. Meta toqrob il-festa, il-ħajjat kien jimtela bix-xogħol, għax ħafna kien jżanżnu xi sidrija jew xi qalziet. Il-ħaddied kien ikun imħabbat bix-xogħol fuq l-għodod tar-raba'; u l-mastrudaxxa, il-bajjad, u l-bennej kienu jaħdmulek kollox bl-idejn, eżatt kif tridu int.

Jien trabbejt madwar it-Tliet Knejjes – in-Naħa t'Isfel. Din l-espressjoni għadha f'ħalq ħafna nies. Kellna ħafna drawwiet li jixhdu il-ħajja sielma u ġwejda li konna ngħixu ħamsin sena ilu. Kull nhar ta' Ħadd, f'rokna ġo l-isqaq ta' quddiemna fi Triq il-Providenza, xi ħamsin mara ta' kull eta' kienu jinġabru biex jilagħbu t-tombla. Dik il-kantaliena ta' l-għajjat tan-numri, nofs Malti u nofs Taljan mgħawġin bl-aċċent Malti u raħli għadha tidwi f'widnejja. Iz-ziju Ġuż kien jaħdem bil-mutur tal-ħart. Meta jlesti kien isuqu lejn id-dar biex idaħħlu ġor-remissa li kellna. Kien isuqu fit-triq, u mhux jgħabbih fuq xi trakk, u f'dawk it-toroq ta' dari, nieqsa mill-istorbju tal-karozzi tan-nar, malli kien jasal f'tarf ir-raħal jien kont nisimgħu ġej u kont immur niġri nilqgħu. Kienet l-hena tiegħl nirkiblu fuq wara u jsuqni lejn id-dar. Attivita' oħra li kienet issir ta' sikwit f'dawn it-toroq, vojta mill-kaxxi tal-landi fuq rot ital-lasktu wieqfa u bla ħajja bejn is-sinjali bojod, kif ukoll meħlusin miċ-ċaqliq bla bżonn ta' dawn l-imriekeb, kienet is-sewqan u l-gwida bil-għaqal u b'sengħa kbira tal-merħla tal-mogħoż li kienet tidħol fi Sqaq ta' Pinu. Fil-għaxijiet tar-Rebbiegħa u sajfin, jiena u oħtie rħilna ngħaddu ż-żmien nfittxu l-imsiebaħ taħt l-għetiebi. Kemm kien ikun sabiħ il-lewn ħadrani ta' Musbieħ il-Lejl! L-imsejken insett f'daqqa waħda kien isib ruħu magħluq ġo kaxxa tas-sulfarini, jitkaxkar fuq xi werqa li konna npoġġulu biex twennsu.

Waħda mill-istejjer li dejjem smajt fi tfuliti u li x-xjuħ għadhom isemmuha sal-lum hi d-diżgrazzja tat-23 t'Ottubru 1903. Żewġ dilettanti tan-nar li kienu qed iħalltu l-polvri tal-kulur fil-Każin ta' Marija Anunnzjata, meta dan il-Każin kien għadu bieb ma' bieb mad-dar tal-Kappillan, ħallew il-polvri jmiss ma' xi fjamma ta' lampa. Bl-isplużżjoni ġġarraf mhux biss il-Każin, imma waqgħet ukoll id-dar tal-Kappillan u dar oħra. Il-feruti kienu 42, li minnhom mietu sebgħa. Minn taħt it-terrapien inqalgħet l-ewwel bandalora tal-każin, li fuqha hemm l-arma ta' Ħal Balzan. L-arma, li minn dejjem kienet għal qalb il-Balzanin, hi mfassla hekk: Żewġ faxxi ħodor, faxxa ħamra fin-nofs, fuq sfond abjad.

Il-ġirja għall-"Iżvilupp Modern" bdiet sa minn kmieni wara l-gwerra. Għall-ewwel kienet ġirja mrażżna, imma f'dawn l-aħħar snin intemm kull rażan u l-proċeduri qed jiġu mkażbra spiss. Għaliex il-ġonna li kienu ilhom stabbiliti mijiet ta' snin tħallew jinbidlu f'kull sura ta' taparsi progress bżonjuż u ħarriefi!? Għaliex flok il-vilel sbieħ li minn dejjem taw karattru lir-raħal issa nibet bini li aktar jixbaħ lil barumbara tal-ħamiem? Għaliex kellha titwaqqa' Dar Birbal biex flokha inbena supermarket, bl-iskuża li se jkun ta' siwi għall-Balzanin, biex wara ftit snin dan is-supermarket għalaq?

Dar oħra qadima li qed titħalla tiżdinga hi fejn kien joqgħod il-Kavallier Giacomo Rodriguez, fi Triq il-Providenza. Id-dar għandha gallarija ta' sbuħija ewlenija u li tolqot il-għajn. Minħabba n-nuqqas ta' interess minn min suppost iħares il-wirt kulturali, din id-dar għad tiġl f'idejn nies li r-regħba għall-flus hi l-ideal waħdieni ta' ħajjithom.

Mill-banda l-oħra ma nistax ma nsemmix lil dawk il-palazzi u d-djar antiki li qed jiġu mħarsa b'tant għaqal u irġulija, bħal Palazzo Oliver; id-dar tal-Kommendatur ta' l-Ordni ta' San Ġwann – Fra Ġużeppi Zammit; Palazzo San Antonio; Palazzo Testaferrata; il-Palazz tal-Kommendatur ta' l-Ordni ta' San Ġwann – Fra Vincenzo Bosio; id-dar tar-Reġġent (l-aħħar Reġġent Kaptan tal-Virga ta' l-Universita' ta' l-Imdina); id-dar tar-rappreżentant ta' Ħal Balzan fi żmien l-imblokk tal-Franċiżi; La Casa del Giuco; Casa de Petri; Dar is-Serħ; il-villa tal-Konti Bernardu Manduca; Casa Chierico Caetanus Muscat; Casa Tre Chiese; Villa Maria Concetta; Villa Cor Jesu; Villa Solitaire; Villa Wojtyla; Dar Antmar; u djar oħra antiki li jistħoqqilhom għożża.

Ħal Balzan s'issa għadu jgawdi għallanqas ħjiel tal-ħajja ta' l-imgħoddi, imma r-regħba tal-bniedem modern qiegħda dejjem tagħfas u kull min għandu għal qalbu l-ħajja ta' raħal twelidu għandu jiddefendiha b'mod sod u organizzat.

Referenzi:

Aquilina, Joseph: Maltese/English Dictionary.
Serrachino-Inglott Erin: Il-Miklem Malti.
Dimech, Mons. Dun Ġwann: Ħal Balzan.
Guillaumier, Alfie: Bliet u Irħula Maltin.
Mappa minn għand il-Kunsill Lokali ta' Ħal Balzan.
Esperjenzi u komunikazzjonijiet personali.

IX-XIBKA TAL-LAMPUKI

Frans Farrugia u Ġużi Gatt

Ftit tax-xhur ilu s-Sur Michael Darmanin, uffiċjal Anzjan fi ħdan it-Taqsima ta' l-Affarijiet Veterinarji u tas-Sajd għadda lil Ġużi Gatt dokument bl-Ingliż, miktub mis-Sur Darmanin stess, maħsub biex jiddeskrivi ix-xibka tal-lampuki użata mis-sajjieda tagħna. Ġużi Gatt wera d-dokument lis-Sur Frans Farrugia, membru tal-kumitat ta' l-Għaqda u dilettant kbir tas-sajd. Id-dokument bl-Ingliż ġie adattat għall-Malti u żdied miegħu aktar tagħrif mogħti mis-Sur Farrugia. Farrugia u Gatt intervistaw aktar sajjieda, kemm minn Marsaxlokk, kif ukoll minn bnadi differenti t'Għawdex, u ġabru t-tagħrif kollu f'dan l-artiklu.

Ix-xibka tal-lampuki hi użata biex iddawwar il-**KANNIZZATI** li, ta' kull sena, jintefgħu il-baħar mis-sajjieda għall-ħabta tal-bidu ta' Awissu biex jistadu għall-lampuki (Coryphaena hippurus). Ta' min wieħed jgħid li s-sajjieda Xlukkajri (u anke dawk Għawdxin) jużaw iżjed il-kelma **ĊIMA** minflok kannizzata Ix-xibka tal-lampuki hi magħmula minn erba' partijiet ewlenin: f'tarf minnhom hemm il-**BANDA TAL-PRUWA**, fin-nofs hemm il-**FONTI**, in-naħa ta' fuq tal-fonti hemm **QTIL IL-ĦUT**, u fit-tarf l-ieħor hemm il-**BANDA TAL-POPPA**. Il-parti sardun ta' fuq hemm il-**KALAMENT TAS-SUFRI** biex ix-xibka żżomm fil-wiċċ, u mqabbad mas-sardun t'isfel hemm il-**KALAMENT TAĊ-ĊOMB** biex ix-xibka tiddendel 'l isfel.

It-tul tax-xibka tal-lampuki jvarja minn mija u tmenin sa madwar tlett mitt metru. It-tul jiddependi minn kemm hi kbira l-qoxra (luzzu jew lanċa) li jkollu s-sajjied u minn kemm din il-qoxra tkun **TAGĦLAQ FIL-QOSOR** – jiġifieri tkun kappaċi ddur fuq ċirku żgħir, jew inkella tkunx **TIFTAĦ FIL-WISA'** – banda tal-poppa tkun dejjem itwal mill-banda tal-pruwwa.

IL-BANDA TAL-PRUWWA:

Kif għidna, it-tul tal-banda jvarja: minn erba' u ħamsin metru għal dgħajjes żgħar, sa mitt metru għal dgħajjes kbar. Meta s-sajjied ikun irid ifiiser li ċertu xibka hi maħduma b'**MALJA** (*mesh*) ifjen (jiġifieri b'toqob iżgħar) minn xibka oħra, jgħid li x-xibka hi aktar **SPISSA**. Jekk ikun irid ifisser li xibka hi maħduma b'malja usa' (jiġifieri b'toqob ikbar) jgħid li x-xibka hi **ĊARA**. Mela l-malja

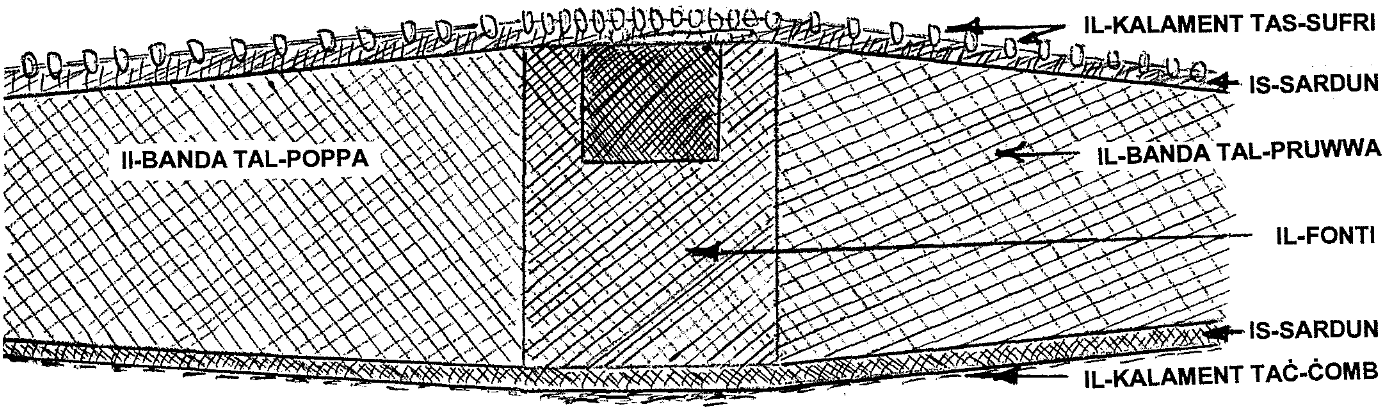

tan-nofs (jiġifieri fejn hemm il-fonti) hi magħmula minn xi partijiet oħra li se nsemmuhom dalwaqt. Matul it-tul kollu tax-xibka, kemm fuq in-naħa ta' fuq, u kemm fuq in-naħa t'isfel hemm strixxa dejqa li tissejjaħ is-**SARDUN.** Imqabbad mas-jiiġifieri li l-qoxra li jkollok, meta tridha ddur dawra mejt, iddurlek f'ċirku wiesa'. Id-differenza fit-tul tax-xibka tkun qiegħda l-iktar fit-tul taż-żewġ bnadi – tal-poppa u tal-pruwwa. Iktar ma tkun twila x-xibka tal-lampuki – iktar ikunu twal il-bnadi, u l-tal-banda tal-poppa hi iktar **ċara** mill-malja tax-xibka tal-fonti, u l-malja tax-xibka ta' qtil il-ħut hi iktar **spissa** mill-malja tax-xibka tal-fonti. Jiġifieri iktar ma tersaq lejn in-nofs, ix-xibka tal-lampuki dejjem issir iktar spissa.

Il-banda tal-pruwwa ikollha **GĦOLI TA' 400 MALJA** – li jista' jitla' sa 600 malja. B'dan l-għoli rridu nifhmu it-tul li l-banda jkollha bejn il-kalament tas-sufri (li jzommha fil-wiċċ) u l-kalament taċ-ċomb (li jiġbidha dritta 'l isfel). Il-kelma li tintuża biex tfisser kemm ix-xibka tinżel 'l isfel fil-fond hi: **TVILJA**. Jekk xibka tkun tvilja aktar minn oħra jkun ifisser li l-kalament taċ-ċomb ta' waħda jkun jinżel aktar fil-fond minn dak ta' l-oħra.

IL-BANDA TAL-POPPA

Dak li għidna għall-banda tal-pruwwa jgħodd ukoll għall-banda tal-poppa, ħlief li l-banda tal-poppa tkun dejjem itwal, u tasal sa ħamsa u tmenin, jew mqar mitejn metru, dejjem skond il-kobor tal-qoxra.

IL-FONTI

Il-parti tan-nofs tax-xibka tal-lampuki tissejjaħ il-**FONTI**. Fin-naħa ta' fuq tal-fonti, insibu lil **QTIL IL-ĦUT**, li jilqa' ġo fih il-ħut kollu li jinqabad fix-xibka. Fin-naħa ta' fuq tiegħu, qtil il-ħut imiss mas-sardun, u jvilja, jiġifieri jinżel 'l isfel, sa qisu terz tal-fonti. Qtil il-ħut lanqas ma jieħu l-wisa' kollu tal-fonti, imma jkun idjaq. L-ispazju li jibqa' fil-ġnub jissejjaħ l-**ISPALEL** (spalla). Il-parti tal-fonti 'l isfel minn qtil il-ħut tissejjaħ iċ-**ĊAN**. Dari, l-ispalel u ċ-ċan kien ikollhom malja differenti minn xulxin u x'aktarx li kienu jinħadmu għalihom. Imma llum, billi x-xibka tinġibed bil-**VINĊIJIET**, l-ispalel u ċ-ċan ikunu ta' l-istess malja u magħmula mill-istess xibka.

Ta' min wieħed jgħid li għalkemm il-fonti jista' jkollu wisa' mqar sa 24 metru, dal-wisa' jitqabbad ma' 16-il metru ta' kalament tas-sufri fin-naħa ta' fuq, u 16-il metru ta' kalament taċ-ċomb fin-naħa t'isfel. B'hekk il-fonti jkollu ħafna ġmiegħ u meta jkun kalat fl-ilma jifforma għamla ta' borża.

QTIL IL-ĦUT

Qtil il-ħut hi l-iktar parti b'saħħitha tax-xibka tal-lampuki. Ikollha wisa' ta' minn 10 sa 15-il metru, u jkollha malja spissa. Tkun magħmula minn lenza ħoxna. .

Ix-xibka tal-lampuki (u rkabtu ieħor tas-sajjieda) hi magħmula mill-**LENZA**. Dari kienet tkun lenza tal-qanneb, illum x'aktarx tkun lenza tan-*nylon*. Hu minnu li llum xi sajjieda qed jabbandunaw dil-kelma u jgħidu li x-xibka hi magħmula mill-**ħajt** tan-*nylon*. Imma l-kelma lenza għandha tibqa' għal dak li bl-Ingliż jissejjaħ *twine* – spaga ħoxna magħmula minn ħafna ħjut mibrumin, (jew miftulin) flimkien.

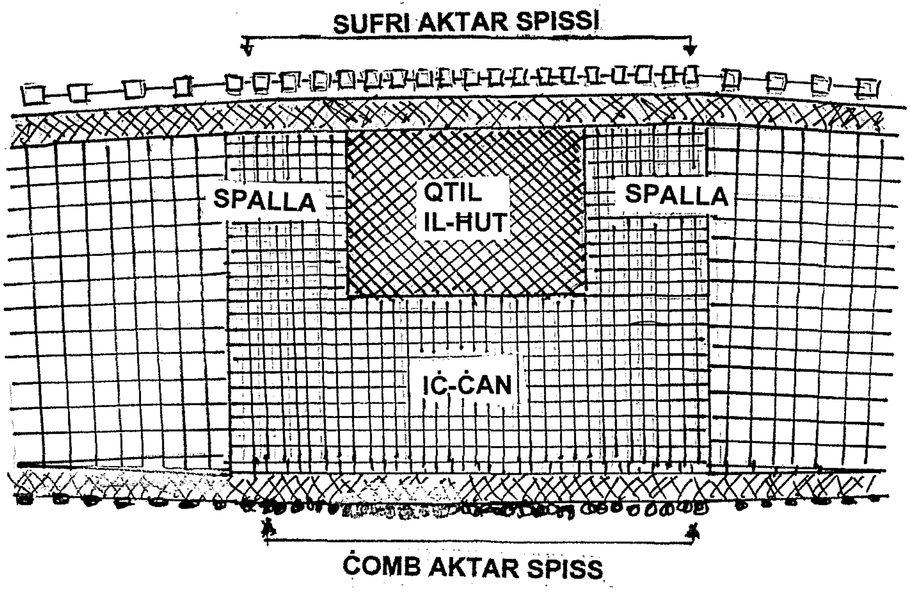

L-AJKULINI

Mat-tul kollu fin-naħa ta' fuq, ix-xibka hi mqabbda mal-kalament tas-sufri bl-**AJKULINI**..

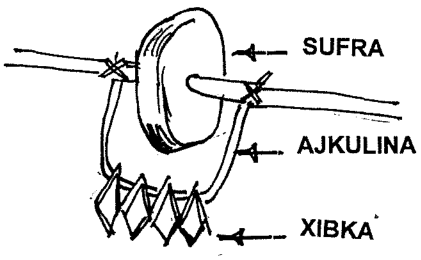

Ajkulina

Kull ajkulina hi magħmula minn **lenza tas-sitta** li minn tarf wieħed tkun marbuta mal-kalament tas-sufri b'għamla ta' għoqda li tissejjaħ **PARLAR**. Bl-Ingliż din l-għoqda jgħidulha *clove hitch.* Il-lenza mbagħad tgħaddi minn ġo xi tlieta jew erba' malji tax-xibka, iddur, u terġa' titla' 'l fuq biex terġa' tintrabat **parlar** mal-kalament tas-sufri. Biex tifhem kif, l-aħjar li tara ftit id-disinn t'hawn fuq.

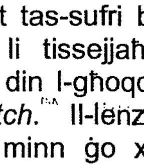

Parlar

Il-kalament taċ-ċomb jaqbad mas-sardun bl-istess mod – jiġifieri jintrabat parlar..

IL-KANNIZATA

Il-kannizzata (jew **Ċima**) hi magħmula minn biċċa (jew biċċtejn) *jablo* li jġibu tul ta', bejn wieħed u ieħor, 95ċm., 60ċm. wisa', u ħxuna ta' 15-il ċentimetru. Dari, minflok *jablo* kienu jagħmlu biċċa jew biċċtejn sufra. Il-*jablo* (jew sufra) jiddaħħal ġo xkora tan-*nylon*, u l-fomm tax-xkora jinħiet sewwa biex il-*jablo* ma joħroġx u anke biex ma jitkissirx bil-baħar. Jintrabat kollox b'lenza rqiqa, msallba għal ħafna drabi mit-tul u mill-wisa', (ara fid-disinn). Imbagħad l-ixkora **jħażżmuha**, jiġifieri jorbtula **ĦŻIEM**, minn tulha, magħmul minn ħabel ta' nofs pulzier (15-il millimetru) kif jidher fid-disinn. Mal-istess ħżiem, u magħmula mill-istess ħabel, ikun hemm ħolqa li ħafna sajjieda (speċjalment tan-naħa t'isfel ta' Malta) jsejħulha **GALLOĠĠA**. Mal-galloġġa jintrabat ħabel ieħor, ħxuna ta' kwart ta' pulzier (6mm) u b'tul ta' madwar seba' piedi (220ċm). Għalkemm mhux kollha, ħafna sajjieda jsejħu din il-parti bħala l-**IRDUBLIN**. Mal-irdublin jintrabat il-weraq tal-palm, x'aktarx tnejn tnejn. Mhux kulħadd jorbot l-istess, imma arranġament kif jidher fid-disinn hu komuni. Peress li l-palm joqgħod idur u jinbaram mal-kurrent, il-weraq jintrabat b'**FARRETT** (plural **frieret**, bl-Ingliż *swivel*) biex ma jinbaramx u jitħabbel mal-irdublin. Dari aktar mill-lum, dawn il-frieret kienu jsiru mis-sajjieda nfushom. 'L isfel mill-irdublin jintrabat ħabel irqiq u twil ħafna. Jkun twil kemm hemm bżonn biex il-kantun ta' taħt nett jasal sal-qiegħ. Dari, l-kantun kien jintrabat kif jintrabat, ngħidu aħna, *parcel*. Imma llum, billi hawn il-mezzi, tittaqqab toqba fil-wisa' tiegħu, u ħabel ieħor, ħxuna ta' madwar 6mm, jiddaħħal f'din it-toqba kif jidher fid-disinn. Dan il-ħabel ikun marbut mat-tarf tal-ħabel l-ieħor (l-irqiq u t-twil).

Il-kannizzata tankra ruħha mal-qiegħ permezz tal-kantun, u l-lampuki jitgeddsu għall-kenn tagħha.

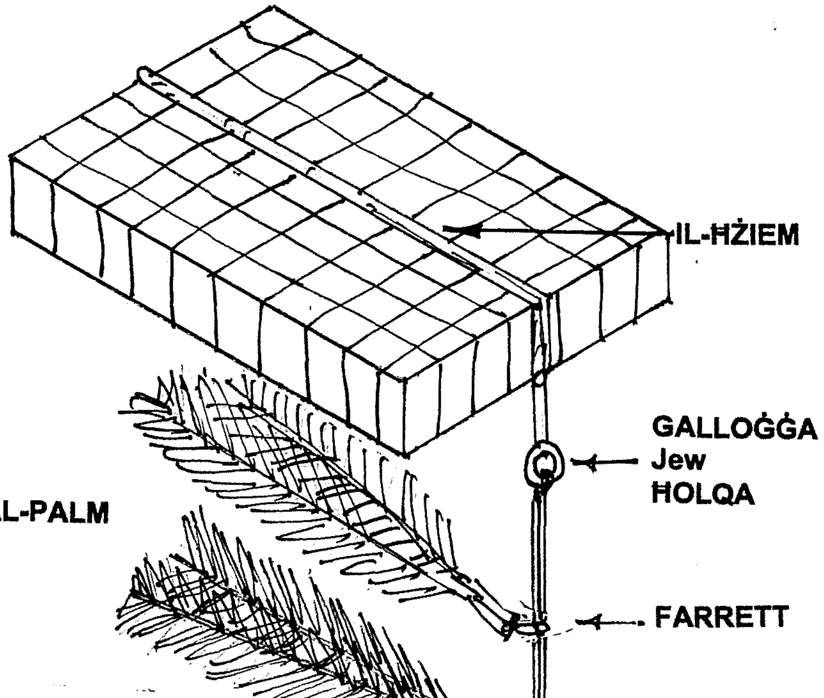

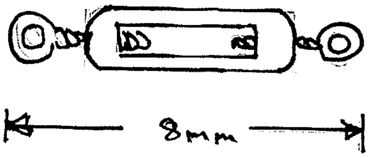

Farrett

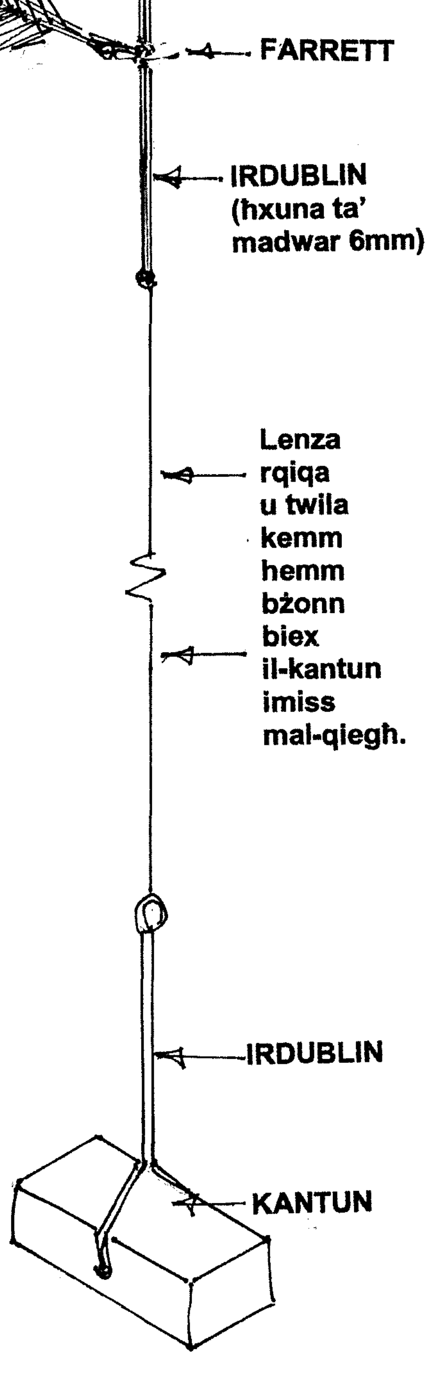

Ħajr:

Michael Darmanin, uffiċċjal anzjan fi ħdan it-Taqsima ta' l-Affarijiet Veterinarji u tas-Sajd.

Anġlu Azzoppardi, il-Ħakku, mir-Rabat t'Għawdex.

Hector Barbara, Tal-Kumkumun, minn M'Xlokk

Karmnu Camilleri tal-Lagugu, mir-Rabat t'Għawdex.

Karmnu Zerafa, Tar-Rokky, minn M'Xlokk

It-Toponomastika ta' Malta:

GĦAR LAPSI, WIED IŻ-ŻURRIEQ, U FILFLA

Alex Camilleri

Billi l-gżira ta' Malta hija mxaqilba sew mill-lbiċ għall-grigal, id-dawra sħiħa minn Bengħisa sa Fomm ir-Riħ hi magħmula kważi għal kollox minn irdumijiet għoljin. Dan il-ġenb tal-gżira is-sajjieda isibuh bħala *Wara Malta* jew *Mal-Ġebel*; il-kelma "ġebel" hija fis-singular u tfisser muntanja jew sies għoli. Ħlief għal xi rqajja' ċkejknin fejn xi widien kbar jinfdu sal-baħar (ngħidu aħna, f'Wied Żnuber u Miġra l-Ferħa), xtut baxxi mal-baħar jinsabu biss madwar Għar Lapsi u Wied iż-Żurrieq. F'dan l-artiklu xtaqt indawwarkom ftit propju ma' din il-parti tal-kosta.

MAPPA.

Ix-Xaqqa u Għar Lapsi

Il-mawra tagħna tibda mill-kisra tat-triq li tinżel lejn Għar Lapsi, peress li hawn jintemmu ħesrem l-irdumijiet ta' Ħad-Dingli u tibda plajja differenti għal kollox minnhom. Il-ġonta ta' bejniethom tidher bħala ħondoq fuq il-lemin tat-triq, ismu miegħu: *Ix-Xaqqa*. Dan il-post huwa marbut ma' taqlib qawwi fil-qiegħ tal-Mediterran li fost oħrajn xaqleb lil Malta u Lampedusa fuq ġnubhom u fannad il-baħar ta' bejniethom, qata' lil Filfla minn ma' Malta, u fforma s-sisien għoljin ta' Ħad-Dingli u Ħal Far. U fix-Xaqqa stess jidher sew l-effett ta' dan iċ-ċaqliq. L-ewwelnett il-blat huwa nċanat qisu rħama minħabba t-tħaxkin taż-żewġ naħat tal-qasma (*fault*) kontra xulxin, u t-tieninett il-qortin imsejjaħ ***Il-Gżira*** (man-naħa ta' Lapsi) tniżżel b'mod li s-saff tal-qawwi ta' fuq qiegħed bi dritt iż-żonqor tan-naħa l-oħra (***Ta' Bellula***), meta dawn soltu ssibhom f'livelli ferm differenti. L-istess qasma tkompli anke fuq in-naħa l-oħra tat-triq, fejn tispikka bħala tarġa qawwija bejn ix-***Xagħra ta' Għar Lapsi*** u l-art għolja li tittawwal għal fuqha. L-istess tarġa tkompli tul il-kosta kollha sa l-Imnajdra, peress li x-xtut t'hawnhekk huma lkoll parti mis-"sistema tal-Magħlaq", medda ta' art li tniżżlet għal mal-baħar permezz ta' proċess tettoniku qisu terremot kbir iżda bil-mod, mifrux fuq bosta sekli minflok f'daqqa.

Bi ftit diffikultà, mix-Xaqqa tista' tixxabbat sal-baħar. U b'hekk issib ruħek f'rokna l-ġmiel tagħha: kalanka tawwalija u dejqa mkennija bejn ***Ix-Xwieki*** (il-bidu tas-sisien ta' Ħad-Dingli) u lsien ta' blat irqiq u għoli li jagħti lemħa lil serrieq u li għalhekk jissejjaħ ***Il-Munxar*** jew ***Il-Blata tal-Munxar***. Il-baħar miftuħ minnu 'l barra huwa magħruf bħala ***Il-Fond tax-Xaqqa***. L-għonq li jgħaqqad il-Munxar ma' l-art għandu mina naturali li tinfdu u tagħti għal daħla oħra aktar miftuħa quddiem żewġ għerien, wieħed żgħir (***L-Għar tax-Xaqqa***) u l-ieħor imdaqqas (***Għar Ħwejjeġ*** jew ***Għar il-Ħwejjeġ***). Jingħad li dan il-laqam għandu x'jaqsam ma' ħafna imbarazz li l-baħar darba kien daħħal minn xi vapur, aktarx wara nawfraġju. Il-ħarrieġa ta' blat baxx biswit dan l-għar igħidulha ***Il-Ponta tas-Sies*** peress li tinsab taħt ***Is-Sies l-Abjad*** (jew ***Is-Sies***), il-ġenb għoli tal-Gżira li mix-Xaqqa jibqa' sejjer sa l-impjant tar-*Reverse Osmosis*. Dan l-irdum huwa miżgħud bl-għerien ċkejknin fuq l-art, li jservu ta' bejtiet għall-agħsafar tal-baħar. Hemm ukoll roqgħa ta' tirxien li waqgħu għal isfel, u għar fil-baħar li jafuh bħala ***L-Għar iż-Żgħir***. Taħt l-impjant, l-irdum jitbaxxa u hemm sensiela ta' sitt għerien imdaqqsin fil-baħar, fosthom tlieta b'aktar minn bokka waħda. Wieħed minn dawn għandu tliet fetħiet u jgħidulu ***Bieb il-Għerien***; qiegħed sewwasew mat-tarf espost tal-***Ponta s-Sewda*** (inkella r-***Ras is-Sewda*** jew ***Il-Ħaġra s-Sewda***). Fl-istess inħawi, sa Żmien il-Kavallieri kien hawn posta tal-għassa msejħa il-*"Guardia tal-Gżira"*. Minn hawn, l-irdum jikser f'daqqa lejn il-lvant sa ma jintemm f'***L-Ilsna***, tliet ponot żgħar max-xatt isimhom magħhom. Maqtugħ 'il barra bi dritt l-Ilsna hemm skoll baxx mal-baħar— ***Ġanni l-Iswed*** jew ***Il-Blata ta' Ġanni l-Iswed***.

Ftit 'il bogħod jinsab ***Il-Wied ta' l-Ilsna***, wied baxx imma kemmxejn twil li jibda minn ħdejn Ix-Xaqqa u sa ma jasal biex jiżbokka hawn, jaqsam l-inħawi ta' ***Lapsi*** f'żewġ taqsimiet ewlenin: ***Ix-Xagħra tal-Gżira*** bejnu u s-Sies l-Abjad, u x-Xagħra ta' Għar Lapsi (li f'nofsha jispikka ***It-Torri***, binja qadima b'xi egħlieqi madwarha) aktar lejn il-lvant. Għal ġo fih jaqleb ukoll ***Wied Lapsi***, li jsegwi n-niżla minn ħdejn id-Dar tal-Providenza u l-artijiet ***Ta' Wied Lapsi*** (fil-fatt, it-triq inbniet ġo qiegħ il-wied) u jintemm f'tarf għoli mnejn iferra' għal ġol-Wied ta' l-Ilsna. Malli taqbeż ħalq il-wied, f'***Ta' Berwieq***, jerġa' jibda rdum ta' xi tliet sulari b'ħafna tirxien u skollijiet fil-baħar baxx ta' taħtu u b'posta tas-sajd imlaqqma ***Il-Pulptu ta' Lapsi*** jew ***Fuq il-Pulptu*** (minħabba l-għamla tagħha qisha ħofra fil-blat) lejn il-bidu tiegħu. Mit-tarf l-ieħor ta' l-irdum tisporġi l-***Ponta ta' Lapsi***, li tkennen il-qala ta' ***Wara Lapsi*** jew ***Il-Qawsalla*** (taħt l-irdum) mil-lvant. L-istess ras għandha wkoll tarf ieħor baxx mal-baħar (***Il-Ponta tas-Sargi***), li jagħlaq id-daħla ferm imfittxija ta' ***Għar Lapsi***. Skond ma jingħad, dan il-lokal kiseb ismu minn tradizzjoni qadima li n-nies ta' l-irħula ta' madwar kienu jinżlu jgħumu hawn nhar il-festa ta' Lapsi. L-għar innifsu jinsab fuq l-art, u minħabba li għandu żewġ bokok ġieli igħidulu ***L-Għerien***. Taħt il-Ponta tas-Sargi hemm mina naturali taħt l-ilma li tniffed id-daħla ta' Għar Lapsi mal-baħar miftuħ, filwaqt li 'l barra minn max-xatt hemm ***In-Naqra***, sikka li s-sajjieda jsibuha billi jieħdu linja bi dritt il-kantuniera tal-"lukanda ta' Rita" mar-rampa wieqfa ta' Għar Lapsi u jibqgħu ħerġin sakemm jitfaċċa ***L-Għar tal-Battâx*** fl-irdumijiet ta' Ħad-Dingli.

L-Ilsien huwa borġ għoli ta' blat imqaċċat li joħroġ fil-baħar u b'hekk jifred 'il Għar Lapsi minn daħla oħra ftit akbar minnu li jafuha bħala ***Ta' Miżun*** jew ***Għereq Miżun***, isem li jagħtik x'tifhem li miegħu hemm marbuta xi ġrajja jew leġġenda traġika. Din il-kalanka pittoreska hija mdawra bi rdum baxx iżda fl-istess waqt tintlaħaq faċilment minn Għar Lapsi u hija imfittxija daqsu mill-għawwiema. Għandha wkoll skal għad-dgħajjes u żewġ għerien żgħar fil-baħar, wieħed minnhom b'ċagħqija ġo fih. Fi żmien il-gwerra, kienet inbniet kamra ta' l-għassa (pillbox) mal-bokka tagħha, fir-ras imsejħa ***Ta' Berwieq***; dan l-isem ifakkrek fix-xitla salvaġġa tal-berwieq li tikber kotrana f'dawn l-akkwati. In-naħa l-oħra ta' din ir-ras tagħti għal fuq ***Għar Manwel***, l-akbar u forsi l-isbaħ mill-qaliet ta' dawn l-inħawi, fejn mill-ewwel jolqtok l-irdum għoli b'faċċata lixxa qisha rħama li fil-fatt huwa għelm ieħor tas-sistema tal-Magħlaq. Għall-ewwel darba tul ir-rotta tagħna, f'Għar Manwel jidhru żewġ sisien fuq xulxin qishom taraġ: dan l-irdum li jagħti 'l isfel għal fuq il-baħar u, saħansitra aktar fil-għoli, il-ġenb wieqaf tax-***Xagħra tal-Magħlaq*** li jkompli mal-faċċata tax-Xaqqa u jiddomina l-kosta sħiħa ta' bejn Għar Lapsi u L-Imnajdra. F'Għar Manwel, hemm ukoll bosta għerien mal-baħar; dawk li qegħdin mal-ġenb tal-punent taħt Ta' Berwieq huma ċkejknin u ftit hemm xi tgħid dwarhom, filwaqt li l-erba' għerien ta' max-xaqliba l-oħra (***Ras Ħanżir***) huma akbar u aktar varjati. L-ewwel għar, li ssibu ħdejk malli tinżel mill-uniku passaġġ li jagħti għall-bajja, huwa tawwali u għandu ramla fuq ġewwa. Imbagħad hemm żewġ għerien taħt l-ilma, it-tnejn li huma b'minfes (*blowhole*) li jagħti għal fuq l-art tant li tista' taqbeż minn ġol-minfes u tgħum 'il barra minn taħt, basta l-baħar ikun bnazzi. Fl-aħħarnett, hemm għar ieħor imdaqqas iżda bil-bokka dejqa li titgħatta għal kollox mill-mewġ meta l-baħar ikun imqar ftit qawwi; dan iwassal biex l-arja ta' ġewwa tiġi ikkumpressata u toħroġ bħal riefnu minn toqba oħra fil-ġenb. Jista' jkun li l-ħsejjes tal-baħar fl-aħħar tliet għerien (li fil-maltemp jinstemgħu qishom inħir ta' ħanżir) wasslu għall-isem tal-post.

Ix-xtut tal-Magħlaq u dawk ta' taħt l-Imnajdra

Malli ddur ma' Ras Ħanżir, issib quddiemek medda ta' xtut baxxi magħrufa bħala ***Il-Magħlaq***, li tibda b'żewġ daħliet żgħar b'għar f'kull daħla. Wieħed mill-għerien (***Għar iċ-Ċawl***) huwa twil u għandu ramla oħra ġewwanett. Imbagħad imiss ***Il-Baxx tal-Magħlaq***, daħla oħra ċkejkna fejn bilkemm tista' tgħum bla ma taħbat saqajk mal-qiegħ. F'din id-daħla jiżbokka ***Il-Wied tal-Magħlaq***, li jinżel mill-għoli u jbattal ilmijietu hawn; id-dehra tiegħu minn isfel hija ddominata minn promontorju għoli, ***Il-Qrajten fuq il-Wied tal-Magħlaq***. Donnu li dan il-wied darba kien xmara, u l-materjal li kien iġorr għal isfel għadu jidher max-xatt bħala munzell kbir ta' ħamrija ffossillizzata b'ħafna ġebel tond ġo fiha. Dan il-blat għandu lewn ħamrani u jissejjaħ Depożiti Kwaternarji. L-interess xjentifiku tal-Magħlaq ma jiqafx hawn, peress li aktar 'il fuq qrib il-Wied tal-Magħlaq u l-Imnajdra kien hemm ukoll depożiti oħrajn ġo xi fissuri u għerien, u fihom kienu nstabu l-fdalijiet ta' iljunfanti, ippopotami u annimali oħrajn li llum għebu mill-Gżejjer Maltin (l-istess bħalma kien seħħ f'Għar Dalam); dan qabel ma ttertqu bil-barrieri. U bħalma diġà rajna, isem il-Magħlaq huwa wkoll marbut ma' waħda mill-aktar żewġ sistemi tettoniċi importanti f'Malta (is-sistema l-oħra hija dik tal-*"Victoria Lines"*). Fil-viċin tinsab ukoll mina naturali mistura wara d-depożiti tal-Magħlaq, b'bokka fuq ix-xatt u oħra fil-baħar u b'ċagħqija żgħira f'nofsha, u quddiem din joħroġ ilsien ta' blat prominenti, immejjel mhux ftit u minfud mill-ħnejja naturali ferm sabiħa ta' ***Għar Ħaxixa***. Biswit ix-xaqliba l-oħra tal-ħnejja hemm ukoll għar imdaqqas li jħares lejn il-lvant bħallikieku biex jara x-xemx tielgħa filgħodu. Sewwasew wara l-għerien li għadna kemm semmejna, xaqq ġeoloġiku ieħor bħal ta' Għar Manwel joħloq ħondoq fond li jissejjaħ ***Ħalq is-Siġar*** aktarx għas-siġar tat-tengħud u tat-tin li jikbru fih. Fil-qiegħ nett tal-ħondoq tinsab għadira tassew ħelwa, imdawra għal kollox bl-art, li tinfed mal-baħar miftuħ minn ġo mina fonda taħt l-ilma. F'xi mapep, 'l hawnhekk jidher l-isem ***Il-Mitqub*** jew ***l-Għar il-Mitqub*** (toponimu li tiltaqa' miegħu fejn ikun hemm xi għar jinfed), iżda mhux ċar għal liema wieħed mill-għerien li semmejna qed jirreferi sewwasew. Il-kosta lejn il-lvant ta' Ħalq is-Siġar hija magħmula minn sies lixx li sat-tarf l-ieħor tiegħu ma jaqta' xejn għajr għal minżel naturali mnaqqar f'nofsu.

Ma jkunx xieraq li ngħaddu minn dawn l-inħawi mingħajr ma mqar insemmu l-fdalijiet preistoriċi famużi li jinsabu tassew fil-qrib. It-tempji ta' ***L-Imnajdra*** (isem li jfisser mandra żgħira) qegħdin fuq ix-xifer għoli li jagħti fuq Ħalq is-Siġar u biswit il-qrajten li semmejna. Bejn l-Imnajdra u l-bidu tal-Wied tal-Magħlaq, hemm ukoll ***Il-Misqa*** (nom mimmat li jindika ħażna ta' l-ilma għat-tisqija) li fil-fatt huwa grupp ta' bjar ta' l-istess żmien preistoriku. Wieħed minn dawn il-bjar għad għandu għatu tal-ġebel fi stat tajjeb; kważi tani l-biki nisma' wieħed mill-bdiewa tal-post jirrakkonta kif qrabatu kienu kissru l-għotjien antiki tal-bjar l-oħra biex minnhom kisbu l-ġebel għall-ħitan tas-sejjiegħ! L-artijiet maħduma ta' madwar Il-Misqa isibuhom bħala ***Il-Qasam il-Kbir***, biex jagħrfuhom mill-***Qasam iż-Żgħir*** li jinsab madwar it-tempji l-oħra ta' ***Ħaġar Qim*** (kultant imsejħin ukoll ***Ġebel Qim*** mix-xjuħ tal-post). Il-kelma "qim" tfisser wieqaf, u ġejja mill-istess għerq ta' "mqajjem"; m'għandhiex x'taqsam ma' l-użu tat-tempji għall-qima ta' l-allat kif ġieli kienu jgħallmuna fl-iskejjel. Mill-Imnajdra, Ħaġar Qim jintlaħaq permezz ta' mogħdija dritta li taqsam bejn ix-xagħra ***Ta' l-Imnajdra*** u dik ***Ta' Glidi*** u tibqa' tielgħa sa l-artijiet għoljin ***Ta' Ħaġar Qim***. Jeżisti wkoll ***Il-Qasam iċ-Ċkejken***, iżda dan qiegħed aktar 'il bogħod lejn San Niklaw fuq in-naħa l-oħra tat-triq ewlenija li llum tgħaqqad lil Għar Lapsi ma' Wied iż-Żurrieq. Matul l-istess triq, f'***Tas-Sruġ*** fuq ix-xaqliba l-oħra tal-Wied tal-Magħlaq, hemm xi katakombi moħbijin taħt il-ħitan tas-sejjiegħ qalb ir-raba'.

Sewwasew taħt it-tempji nsibu waħda mill-isbaħ meded tal-kosta Maltija: ***In-Niffied***. Tintlaħaq minn Ħalq is-Siġar jew inkella mill-

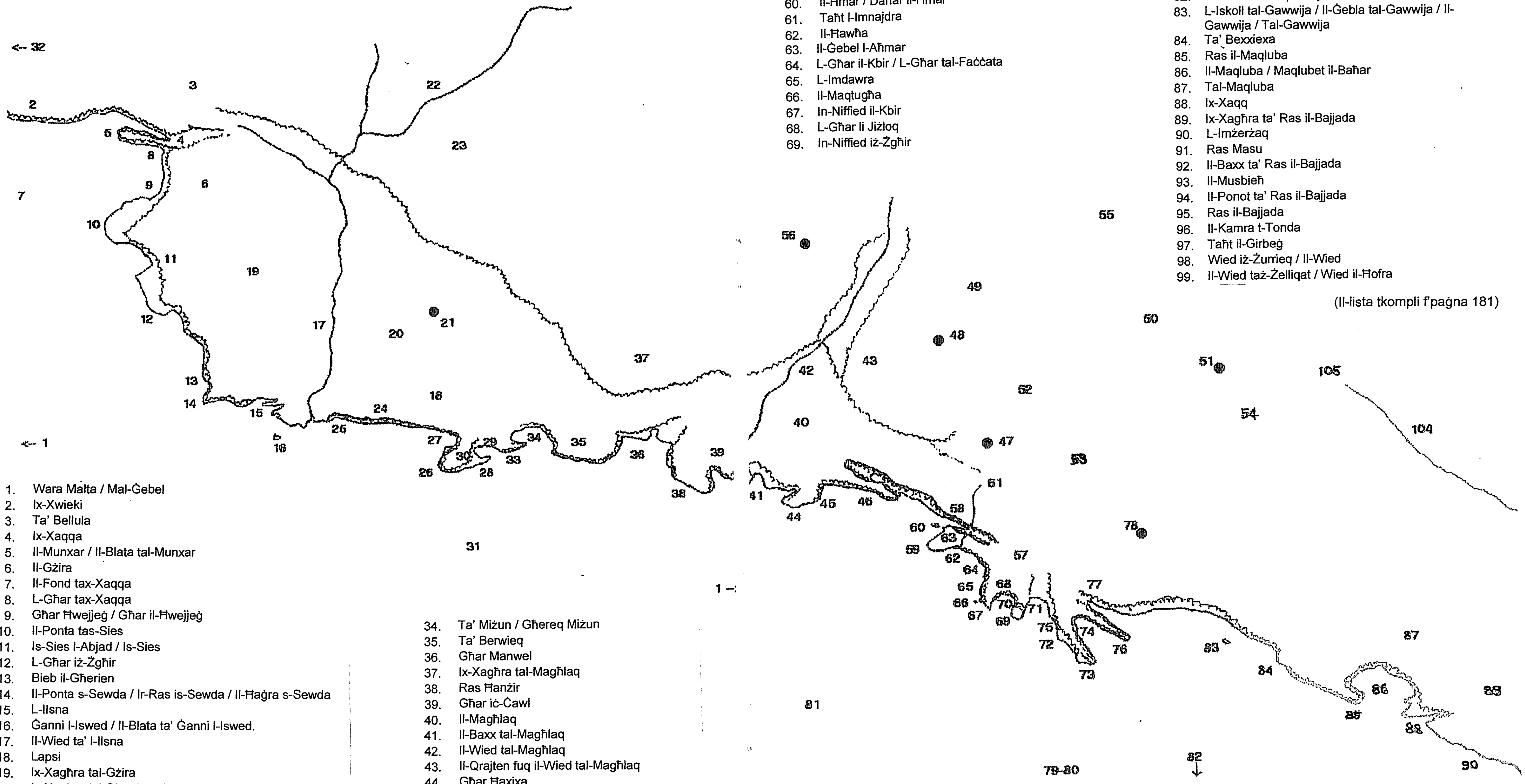

1. Wara Malta / Mal-Ġebel
2. Ix-Xwieki
3. Ta' Bellula
4. Ix-Xaqqa
5. Il-Munxar / Il-Blata tal-Munxar
6. Il-Gżira
7. Il-Fond tax-Xaqqa
8. L-Għar tax-Xaqqa
9. Għar Ħwejjeġ / Għar il-Ħwejjeġ
10. Il-Ponta tas-Sies
11. Is-Sies l-Abjad / Is-Sies
12. L-Għar iż-Żgħir
13. Bieb il-Għerien
14. Il-Ponta s-Sewda / Ir-Ras is-Sewda / Il-Ħaġra s-Sewda
15. L-Ilsna
16. Ġanni l-Iswed / Il-Blata ta' Ġanni l-Iswed.
17. Il-Wied ta' l-Ilsna
18. Lapsi
19. Ix-Xagħra tal-Gżira
20. Ix-Xagħra ta' Għar Lapsi
21. It-Torri
22. Wied Lapsi
23. Ta' Wied Lapsi
24. Ta' Berwieq
25. Il-Pulptu ta' Lapsi / Fuq il-Pulptu
26. Il-Ponta ta' Lapsi
27. Wara Lapsi / Il-Qawsalla
28. Il-Ponta tas-Sargi
29. Għar Lapsi
30. L-Għerien
31. In-Naqra (sikka)
32. L-Għar tal-Battâx (rdumijiet ta' Ħad-Dingli)
33. L-Ilsien
34. Ta' Miżun / Għereq Miżun
35. Ta' Berwieq
36. Għar Manwel
37. Ix-Xagħra tal-Magħlaq
38. Ras Ħanżir
39. Għar iċ-Ċawl
40. Il-Magħlaq
41. Il-Baxx tal-Magħlaq
42. Il-Wied tal-Magħlaq
43. Il-Qrajten fuq il-Wied tal-Magħlaq
44. Għar Ħaxixa
45. Il-Mitqub / Għar il-Mitqub
46. Ħalq is-Siġar
47. L-Imnajdra
48. Il-Misqa
49. Il-Qasam il-Kbir
50. Il-Qasam iż-Żgħir
51. Ħaġar Qim / Ġebel Qim
52. Ta' l-Imnajdra
53. Ta' Glidi
54. Ta' Ħaġar Qim
55. Il-Qasam iċ-Ċkejken
56. Tas-Sruġ
57. In-Niffied
58. Irsejjen

59. Il-Ponta ta' Rsejjen
60. Il-Ħmar / Dahar il-Ħmar
61. Taħt l-Imnajdra
62. Il-Ħawħa
63. Il-Ġebel l-Aħmar
64. L-Għar il-Kbir / L-Għar tal-Faċċata
65. L-Imdawra
66. Il-Maqtugħa
67. In-Niffied il-Kbir
68. L-Għar li Jiżloq
69. In-Niffied iż-Żgħir
70. Għar in-Niffied
71. Denb il-Bagħal / Denb il-Bagħla
72. Il-Ponta ta' Denb il-Bagħla
73. Ras il-Miġnuna / Ras il-Ħamrija
74. Għar Ħanex
75. It-Toqba ta' Għar Ħanex
76. Is-Solf
77. Ħalq it-Tafal
78. It-Torri tal-Ħamrija
79. Is-Sikka tal-Ħamrija
80. L-Iskoll ta' Art ma' Art / L-Iskoll
81. Il-Vajrit ta' Bi Dritt il-Magħlaq
82. Ġebel Qim Fuq il-Ħajt
83. L-Iskoll tal-Gawwija / Il-Ġebla tal-Gawwija / Il-Gawwija / Tal-Gawwija
84. Ta' Bexxiexa
85. Ras il-Maqluba
86. Il-Maqluba / Maqlubet il-Baħar
87. Tal-Maqluba
88. Ix-Xaqq
89. Ix-Xagħra ta' Ras il-Bajjada
90. L-Imżerżaq
91. Ras Masu
92. Il-Baxx ta' Ras il-Bajjada
93. Il-Musbieħ
94. Il-Ponot ta' Ras il-Bajjada
95. Ras il-Bajjada
96. Il-Kamra t-Tonda
97. Taħt il-Girbeġ
98. Wied iż-Żurrieq / Il-Wied
99. Il-Wied taż-Żelliqat / Wied il-Ħofra

(Il-lista tkompli f'paġna 181)

Imnajdra, u mill-għoli tistħajjilha qisha pala t'id b'ħamest iswaba' ħerġin għal ġol-baħar u sitt daħliet imkennija bejniethom. Hawnhekk, il-mewġ għamel xalata sħiħa mill-blat artab, u għaldaqstant ix-xatt huwa miżgħud b'għerien, mini u ħnejjiet naturali. L-ewwel daħla igħidulha ***Irsejjen***: ħondoq tawwali u dejjaq, maqrus bejn l-ewwel ilsien (***Il-Ponta ta' Rsejjen***) u s-sies wieqaf li jkompli ġej minn Ħalq is-Siġar. Għandha xtajta ċagħqija li tintlaħaq faċilment minn passaġġ għan-niżla, u skoll tawwali fil-bokka. L-iskoll huwa mlaqqam ***Il-Ħmar*** jew ***Dahar il-Ħmar***, u xi darba kien magħqud ma' l-eqreb art bi ħnejja naturali li llum inqerdet; ħdejh hemm ukoll għar fil-baħar. Dettall kurjuż ieħor huwa li meta ffurmat id-daħla ta' Rsejjen (li bdiet bħala xaqq ikkaġunat minn ċaqliq ta' l-art), qasmet fi tnejn il-wied ċkejken li mill-blat wieqaf ta' ***Taħt l-Imnajdra*** kien jinżel lejn il-baħar, tant li ż-żewġ tulijiet tal-wied għadhom jidhru fuq il-ġnub opposti, bil-baħar bejniethom. Il-parti t'isfel ta' dan l-istess wied, li llum hija maqtugħa mill-art iżda dari kienet taqleb l-ilma għal ġo fiha, taqsam il-Ponta ta' Rsejjen u tintemm f'dagħbien żgħir (*sinkhole*) li jaqa' dritt għal ġot-tieni daħla, magħrufa bħala ***Il-Ħawħa***. Għadu jidher ukoll il-materjal li fl-antik kien inġarr għal isfel mill-wied, bħala borġ ieħor imdaqqas ta' Depożiti Kwaternarji li f'dal-każ isibuhom bħala ***Il-Ġebel l-Aħmar***. Il-Ponta ta' Rsejjen stess tibqa' nieżla għal xejn għal xejn taħt il-baħar, u taħt is-sikka tagħha hemm ħnejja naturali mgħarrqa.

Ix-xtut baxxi iżda weqfin tal-Ħawħa jintlaħqu biss bil-għawm wara li tinżel minn ġod-dagħbien li semmejna. Matulhom hemm erba' għerien żgħar: tnejn fil-baħar, u tnejn oħra 'l fuq mill-ilma li jidhru mill-bogħod għax għandhom bokka wiesgħa, tant li wieħed minnhom isibuh bħala ***L-Għar il-Kbir*** jew ***L-Għar tal-Faċċata***. Hekk kif taqbeż dan l-għar l-ewwel tiltaqa' ma' sensiela ta' blatiet ċkejknin fil-baħar, fosthom ***L-Imdawra*** (blata tawwalija max-xatt, qisha pedistall ta' kolonna) u ***Il-Maqtugħa*** (skoll żgħir ftit aktar 'il barra) u mbagħad tilħaq ir-ras kemmxejn matnazza tan-***Niffied il-Kbir***, minfuda minnaħa għall-oħra minn toqba dejqa fuq l-art. Malli ddur man-Niffied il-Kbir hemm daħla oħra żgħira, ukoll mimlija bl-għerien, fosthom ***L-Għar li Jiżloq*** b'ċagħqija ġo fih. Imbagħad imiss ***In-Niffied iż-Żgħir***, ponta oħra li tmil lejn in-nofsihnar qisha rampa u minfuda b'mina naturali mdaqqsa li tat isimha lill-post, ***Għar in-Niffied***; fl-aħħar snin mis-saqaf waqa' xi blat kbir li kważi sadd il-mina. Għawma minn ġo din il-mina, jew inkella madwar il-ponta, twasslek għal ġo daħla oħra li jsejħulha ***Denb il-Bagħal*** jew ***Denb il-Bagħla***, li tista' tintlaħaq ukoll mill-art permezz ta' passaġġ li jixbaħ lil dak ta' Rsejjen. Aktarx li dan l-isem huwa xebħ dovut għall-għamla tal-blat fuq ix-xaqliba l-oħra tad-daħla (***Il-Ponta ta' Denb il-Bagħla***), fejn l-art tmil bħal fin-Niffied iż-Żgħir, ix-xatt huwa mdawwar, u saħansitra s-saffi tal-blat huma mgħawġin minħabba t-tagħfis qawwi li seħħ waqt il-proċessi tettoniċi. Wara l-kisra fix-xatt, tasal għal ***Ras il-Miġnuna*** (jew ***Ras il-Ħamrija***), ilsien twil u riqiq li jħares lejn ix-xlokk bi ħnejja sabiħa fit-tarf tiegħu.

Għar Ħanex huwa għar kbir imrekken wara Ras il-Miġnuna, b'daħla mdaqqsa quddiemu li dari kienet parti minnu. Għandu ramla żgħira ġo fih, u fuq ġewwa tiegħu jinfed ma' Denb il-Bagħal minn ġo "tieqa" dejqa (***It-Toqba ta' Għar Ħanex***) li fil-fatt hija l-unika aċċess li dan l-għar għandu mill-art. Maġenb Għar Ħanex, fuq in-naħa l-ġewwenija ta' Ras il-Miġnuna, hemm ukoll mina naturali twila u dejqa li wkoll tinfed lura lejn Denb il-Bagħal. Fuq il-ġenb l-ieħor ta' Għar Ħanex hemm l-aħħar waħda mill-irjus tan-Niffied: ***Is-Solf***. Dan l-ilsien ta' art huwa tawwali, irqiq u bi ġnub għoljin; għandu wkoll minżel naturali xi ftit imwiegħer mnejn tista' tinżel sal-bajja ta' quddiem Għar Ħanex. L-aħħar fost is-sitt daħliet hija ***Ħalq it-Tafal***, ħondoq wieqaf u dejjaq marsus bejn is-Solf u s-sies lixx irħama (kontinwazzjoni tas-sies ta' Ħalq is-Siġar u Rsejjen) li jerga' jitfaċċa propju hawnhekk. Bla dubju, ħadet isimha mill-għamla tad-daħla u mit-tafal li jinsab fiha wara li nqabad fit-tħaxkin tettoniku qawwi li seħħ tul il-qasma kbira li tgħaddi minn hawn. Eżatt fuq Ħalq it-Tafal isaltan ***It-Torri tal-Ħamrija***, wieħed mit-tlettax-il torri li nbnew mill-Granmastru Martin De Redin fl-1658-9 biex iħarsu x-xtut, u anke qabel kien hemm posta tal-għassa (il-*"Guardia ta' Ras il-Ħamrija"*, skond G.F. Abela li ħareġ il-ktieb tiegħu madwar tnax-il sena qabel ma nbena t-torri).

Madwar in-Niffied, il-qiegħ huwa kullimkien baxx, u anke jekk titbiegħed mill-kosta lejn il-baħar miftuħ issib il-qsura tas-***Sikka tal-Ħamrija***, waħda mis-sikek ewlenin ta' madwar il-Gżejjer Maltin. Minħabba li tifrex fuq medda wiesgħa, is-sajjieda jagħmlu distinzjoni bejn il-partijiet differenti tagħha. Il-ħâfa ta' faċċata n-Niffied, li tidher ukoll mill-art, isejħulha ***L-Iskoll ta' Art ma' Art*** (jew sempliċement ***L-Iskoll***), filwaqt li lejn il-punent jinsab ***Il-Vajrit ta' Bi Dritt il-Magħlaq*** (ismu miegħu, peress li "vajrit" huwa tip ta' qiegħ bi rqajja' ramlin u oħrajn miksijin bl-alka). Aktar lejn ix-xlokk hemm ir-roqgħa ta' ***Ġebel Qim Fuq il-Ħajt***, li ssibha jekk issalpa bi dritt Ħaġar Qim u tibqa' ħiereġ sa ma tara l-Għar tal-Battâx fil-bogħod (il-"ħajt" huwa l-irdum ta' Ħad-Dingli, u dan l-għar qiegħed fil-bidu tiegħu).

Wied iż-Żurrieq u madwaru

Malli taqbeż it-Torri tal-Ħamrija u Ħalq it-Tafal, il-kosta tieħu bixra aktar salvaġġa, bil-baħar aktar fond u miftuħ milli hu fl-inħawi ta' Għar Lapsi u n-Niffied. Taħt is-sies jispikka ***L-Iskoll tal-Gawwija*** (inkella ***Il-Ġebla tal-Gawwija***, ***Il-Gawwija***, jew ***Tal-Gawwija***) li huwa maqtugħ sew mill-art u, għalkemm baxx, jogħla f'daqqa mill-qiegħ. Bi dritt l-iskoll, is-sies ikompli dejjem għoli u lixx sa ma jinżel għal ftit biss mal-baħar f'***Ta' Bexxiexa***, xatt espost fejn il-blat huwa aħrax minħabba l-effetti tal-mewġ u tar-raxx tiegħu. Naħseb li r-riferenzi għal *"Guardia ta' But Scisa"* fil-kitbiet ta' G.F. Abela (1647) u *"But Scifa"* f'dawk ta' P.P. Castagna (1888) huma fil-fatt tgħaffiġa ta' dan l-istess isem. Malli ddur ma' Ta' Bexxiexa, il-blat jerġa' jogħla f'sies b'4 għerien fil-baħar, tnejn minnhom jinfdu ma' xulxin. Il-kosta tibqa'

miftuħa beraħ sa ***Ras il-Maqluba***, il-bokka ta' qala kbira u tonda li tissejjaħ ***Il-Maqluba*** jew ***Maqlubet il-Baħar***. Din id-daħla kennija, iżda li ma tintlaħaqx mill-art, għandha xenarju spettakolari bi ġnub għoljin ferm u mimlija għerien. B'kollox fiha xi sitt għerien naturali (fosthom żewġ għerien kbar li jinfdu ma' xulxin u ieħor twil ħafna b'ramla żgħira fil-ġewwieni tiegħu) u fil-qedem kienu tħaffru tnejn oħra artifiċjali. Il-bajja nnifisha aktarx li bdiet bħala għar kbir taħt l-art imħaffer mill-ilma ġieri, li mbagħad sfronda biex ifforma ħofra daqsiex (l-istess bħall-Maqluba l-oħra li hemm biswit il-Qrendi); maż-żmien laħaqha l-baħar, nifdilha ġenbha u kompla jgħawwar fiha biex taha d-dehra li għandha llum. L-art għolja ta' fuq dil-qala jsibuha bħala ***Tal-Maqluba***. Bilkemm tilħaq iddur mal-ponta l-oħra mal-lvant tal-Maqluba li ma ssibx ***Ix-Xaqq***, daħla ċkejkna fejn għal darb'oħra naraw ġenb qisu nċanat. Hawnhekk għandi naqra ta' xogħfa li għallmitni kemm il-baħar ma tistax tafdah. Daqs ħmistax-il sena ilu, kont qbiżt ma' xi ħbieb għal ġol-baħar imċafċaf, u għomna lejn il-kenn tal-Maqluba sabiex qgħadna nesploraw l-għerien, bla ma tajna każ li l-baħar kien qed jitqawwa. X'ħin ħriġna lura fil-baħar miftuħ mhux biss ħadna kedda biex qdifna qalb il-mewġ iżda sibna l-baħar iħabbat mal-blat li ma riedx iħallina nitilgħu l-art!

Minn hawn 'il quddiem, tinfirex il-medda kbira tax-***Xagħra ta' Ras il-Bajjada***, li mill-għoli tinżel lejn il-baħar tant li x-xatt twil u miftuħ tagħha jsibuh bħala ***L-Imżerżaq***. Dan ix-xatt jasal sal-ħarrieġa żgħira ta' ***Ras Masu***, fejn hemm ukoll roqgħa ta' baħar baxx (***Il-Baxx ta' Ras il-Bajjada***) u posta tas-sajd magħrufa bħala ***Il-Musbieħ***. Warajha hemm ***Il-Ponot ta' Ras il-Bajjada***, bil-blat aħrax u ppuntat minħabba li mikxuf għar-raxx tal-baħar, u l-ponta ewlenija ta' ***Ras il-Bajjada*** mal-bokka ta' Wied iż-Żurrieq. Fuq dix-xaqliba tal-wied fl-1936 inbniet ***Il-Kamra t-Tonda***, kamra militari li kienet tgħasses dan il-port, miksija bil-gagazza biex tinħeba aħjar mill-għadu. Il-blat ta' taħtha ħa l-laqam minnha: ***Taħt il-Girbeġ***. Jidher li dawn l-inħawi minn dejjem kienu mgħassa, tant li fl-1647 hija dokumentata l-*"Guardia ta' Ras il-Bajjada"*.

Wied iż-Żurrieq, jew kif isibuh iż-Żrieraq u l-Qrendin, ***Il-Wied***, huwa l-port naturali ewlieni ta' din il-parti ta' Malta, b'importanza kemm għas-sajjieda kif ukoll turistika. Jikkonsisti f'qala tawwalija u dejqa, li fil-fatt hija l-bokka mgħaddsa ta' wied imdaqqas (***Il-Wied taż-Żelliqat***, jew ***Wied il-Ħofra***) li jiġi minn wara l-***Palazz tal-Gwarena*** barra l-Qrendi, igħaddi minn bejn l-artijiet ***Ta' Wied il-Ħofra***, ***Iż-Żelliqat***, u ***Il-Ħofra*** u jinżel b'pendil wieqaf lejn il-baħar. Fi triqtu jiltaqa' ma' wied akbar (***Wied Ħoxt***) li b'kumbinazzjoni jibda minn raba' ieħor imsejjaħ ***Il-Ħofra*** (din id-darba f'tarf il-Qasam iż-Żgħir ħdejn Ħaġar Qim) u jibqa' għaddej dritt matul it-tramuntana tax-Xagħra ta' Ras il-Bajjada. Iż-żewġ widien jingħaqdu flimkien f'post imsejjaħ ***Il-Ħmara*** u jiffurmaw ***Il-Wied tal-Majla***, ħondoq dejjaq u bi ġnub kemmxejn weqfin iżda pjuttost qsajjar minħabba li ma jdumx ma jsib il-baħar fl-aktar rokna ġewwenija ta' Wied iż-Żurrieq. Hawnhekk, ***Il-Majla***, il-baħar huwa baxx għal kollox u hawn ukoll ċagħqija ħelwa. L-ewwel parti ta' Wied iż-Żurrieq tibqa' dejqa u mserrpa, iżda mbagħad titwessa' xi ftit biswit ***Id-Dikkiena***, fejn jibda moll baxx li jwassal sa ***L-Iskal*** (ismu miegħu, għax minn hawn ivaraw id-dgħajjes). Warajh, bi dritt Ras il-Bajjada hemm ***Il-Ponot*** (illum imtajrin u nvellati biex taparsi jagħmlu x-xatt aktar komdu), mnejn ix-xatt idur u joħroġ għal kollox mill-Wied.

Il-port ta' Wied iż-Żurrieq u l-bini li maż-żmien tela' fuq ix-xaqliba tal-lvant tiegħu jintlaħqu minn triq ewlenija li sserrep 'l isfel mill-***Għolja ta' Xutu***. Dan l-isem, li nerġgħu narawh saħansitra qrib Filfla, jidher ukoll marbut mat-***Torri ta' Xutu***, li nbena madwar l-1640 fi żmien il-Granmastru Lascaris u huwa aktar matnazz mit-torrijiet l-oħra li kienu nbnew mill-istess Granmastru. It-Torri ta' Xutu ntuża bħala mudell għat-tlettax-il torri (fosthom It-Torri tal-Ħamrija) tal-Granmastru De Redin (1659); il-kanun żgħir li għandu fuq il-bejt ilu hemm mill-1792. Qrib it-torri, hemm in-niċċa ***Tar-Rużarju***, u minn maġenbha tista' tinżel lura lejn il-blat, li minn hawn jerġa' jsir aktar wieqaf. ***Ġebla Tiċċaqlaq*** (inkella ***Blata Tiċċaqlaq***) hija mfittxija wisq mis-sajjieda, s'issa! Din l-ixkaffa fil-għoli hija maqtugħa minn taħt u titheżżeż meta l-ħalel iħabbtu taħtha; xi darba għad tinżel b'kollox. Minn hawn timxi max-xifer lejn ***Taħt it-Torri***, mnejn tista' wkoll tixxabbat għal fuq blata baxxa mal-baħar, ***Il-Gradenza***. Wara dil-blata hemm ***Il-Ħalq***, ftit aktar minn tnaqqira fid-dawra tax-xatt, imbagħad ***Iż-Żellieqa*** (isimha magħha għax l-art f'dan ix-xifer hija mżerżqa lejn il-bahar). L-art ta' madwar iż-Żellieqa igħidulha ***Tas-Suldati***, forsi għax hija ras maħruġa 'l barra f'pożizzjoni strateġika li minnha kienu jgħassu x-xtut. X'imkien 'l hawn, qabel ma nbena t-torri kien hawn il-*"Guardia tal-Ponta"* u l-*"Guardia ta' Xutu"*.

Il-kosta issa tilwi 'l ġewwa f'daqqa u ssir sies għoli (***Id-Dahar***) li mbagħad jerġa' jikser 'il barra lejn ***Il-Kap tal-Ħnejja*** jew ***Il-Ponta tal-Ħnejja***. Id-daħla mdaqqsa ta' taħt is-sies, jiġifieri bejn iż-Żellieqa u l-Kap tal-Ħnejja, hija l-fdal ta' għar kbir li minnu għad fadal biss il-parti l-ġewwenija, imsejħa ***Għar Qattus***. Fl-istess daħla hemm ukoll ieħor iżgħar li jsibuh bħala ***Għar Qattus iż-Żgħir*** jew inkella ***Għar Filfla***, għax ġo fih hemm blata li bi ftit immaġinazzjoni tagħti lemħa lil Filfla tant li laqqmuha ***Filfla ż-Żgħira***. Hemm ukoll ***It-Tieqa***, mina naturali li tinfed minn ġol-Kap tal-Ħnejja. U jekk tikser mal-kap, titfaċċa quddiemek xena mill-isbaħ: ***Il-Ħnejja***. Din hija l-akbar fost l-arkati naturali li naraw max-xtut Maltin, bil-bokka daqsiex u għolja aktar minn darbtejn daqs it-Tieqa tad-Dwejra f'Għawdex. Min ma jibżax mill-għoli jista' wkoll jilħaq il-baħar ta' ***Taħt il-Ħnejja*** billi jixxabbat mas-***Sieq tal-Ħnejja***, jew ***Ir-Riġel***. Dan il-plier mhux biss iżomm is-saqaf tal-Ħnejja iżda wkoll ikennen warajh għar kemmxejn fond, ***Għar il-Ħnejja*** jew ***L-Għar il-Mudlam***, ismu miegħu għax ma tilħqux sew ix-xemx. Id-dħul bid-dgħajsa għal ġo l-għar jista' jsir minn fuq naħa waħda biss tar-Riġel, peress li ***L-Iskolli tal-Ħnejja*** (ġemgħa ta' blatiet kbar li waqgħu minn fuq għal ġol-baħar) jimbarraw id-dħul min-naħa l-oħra. Fil-qrib hemm ukoll tliet għerien oħrajn żgħar, fosthom wieħed

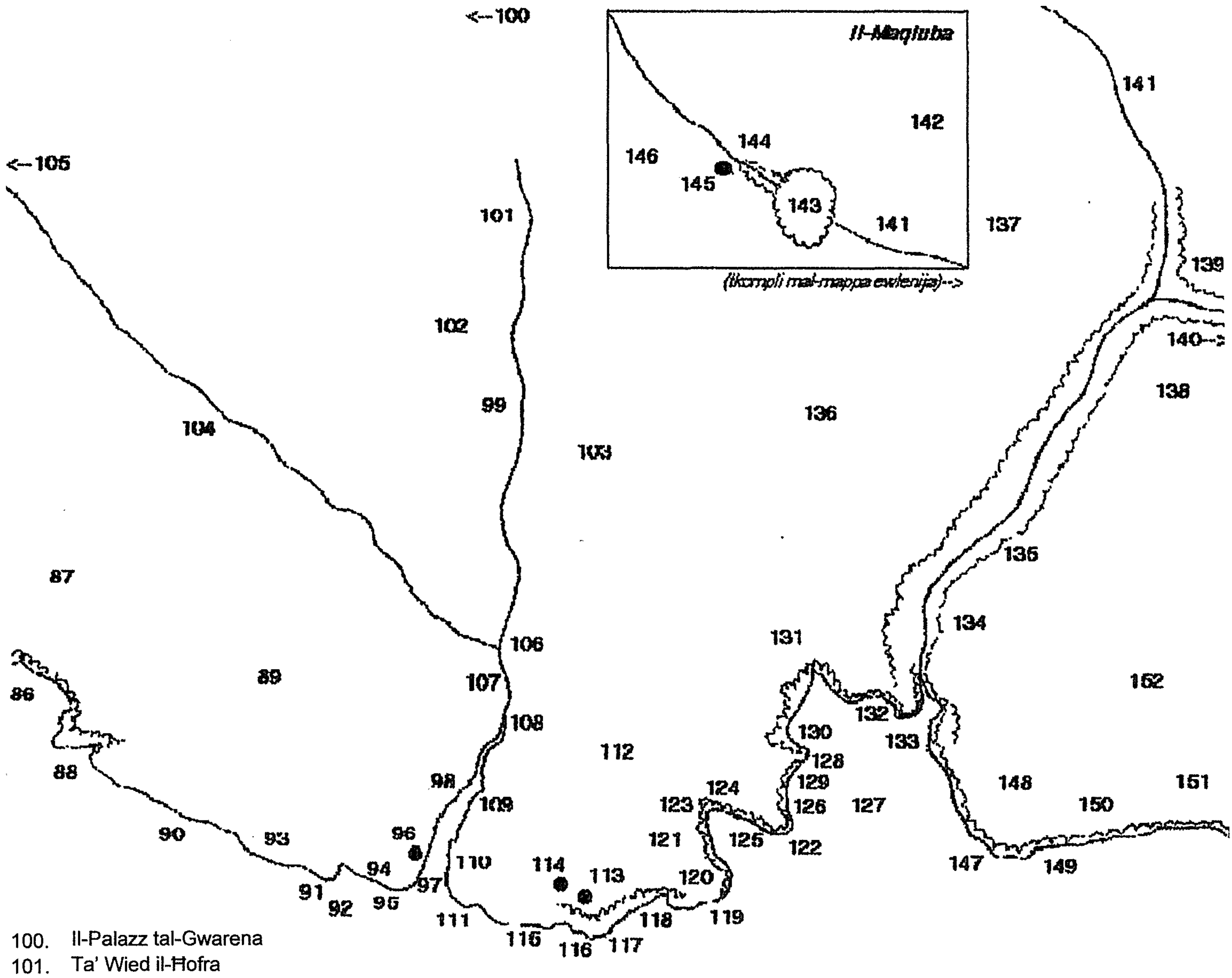

100. Il-Palazz tal-Gwarena
101. Ta' Wied il-Ħofra
102. Iż-Żelliqat
103. Il-Ħofra
104. Wied Ħoxt
105. Il-Ħofra
106. Il-Ħmara
107. Il-Wied tal-Majla
108. Il-Majla
109. Id-Dikkiena
110. L-Iskal
111. Il-Ponot
112. L-Għolja ta' Xutu
113. It-Torri ta' Xutu
114. Tar-Rużarju
115. Ġebla Tiċċaqlaq / Blata Tiċċaqlaq
116. Taħt it-Torri
117. Il-Gradenza
118. Il-Ħalq
119. Iż-Żellieqa
120. Tas-Suldati
121. Id-Dahar
122. Il-Kap tal-Ħnejja / Il-Ponta tal-Ħnejja
123. Għar Qattus
124. Għar Qattus iż-Żgħir / Għar Filfla & Filfla ż-Żgħira
125. It-Tieqa
126. Il-Ħnejja
127. Taħt il-Ħnejja
128. Is-Sieq tal-Ħnejja / Ir-Riġel
129. Għar il-Ħnejja / L-Għar il-Mudlam
130. L-Iskolli tal-Ħnejja
131. Ta' Kinetta
132. Għar Raddiena
133. Id-Daħla tal-Wied
134. Wied Babu
135. Blata Qanċula
136. Il-Gwejdja
137. Il-Ħotba
138. Il-Ġarġir
139. Il-Qonja
140. Tal-Għerien
141. Wied Ħal Lew / Wied il-Bir
142. Ħal Lew
143. Il-Maqluba
144. Wied San Mattew / Wied il-Qrendi
145. San Mattew tal-Maqluba
146. Ta' Wied il-Qrendi
147. L-Għar tal-Munqar / L-Għar ta' l-Għarusa
148. Il-Munqar
149. Taħt il-Munqar
150. Ħalq l-Iljun
151. Ta' Pietru
152. In-Nadur
153. Id-Daħla
154. Ir-Rokna

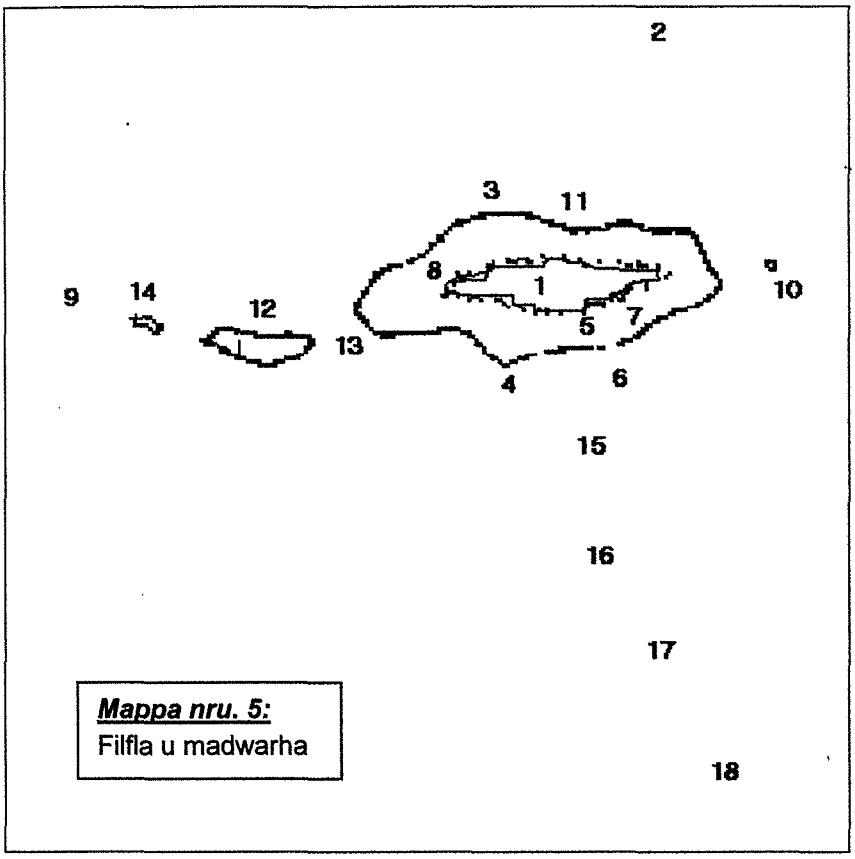

__Mappa nru. 5:__
Filfla u madwarha

1. Filfla
2. Ta' Nofs Fliegu
3. Ix-Xifer ta' Fuq
4. Ix-Xifer t'Isfel
5. Il-Minżel ta' Filfla
6. L-Imniżżla
7. Il-Qattara
8. Fuq id-Dahar
9. Id-Dahar
10. L-Iskoll tax-Xlokk
11. Ir-Rokna.
12. Ix-Xutu l-Kbir / Il-Blata ta' Santa Marija
13. Il-Prajjot
14. Ix-Xutu ż-Żgħir
15. Il-Qasira
16. Imgħarrqa ta' Ġewwa
17. L-Imgħarrqa
18. L-Imgħarrqa ta' Barra

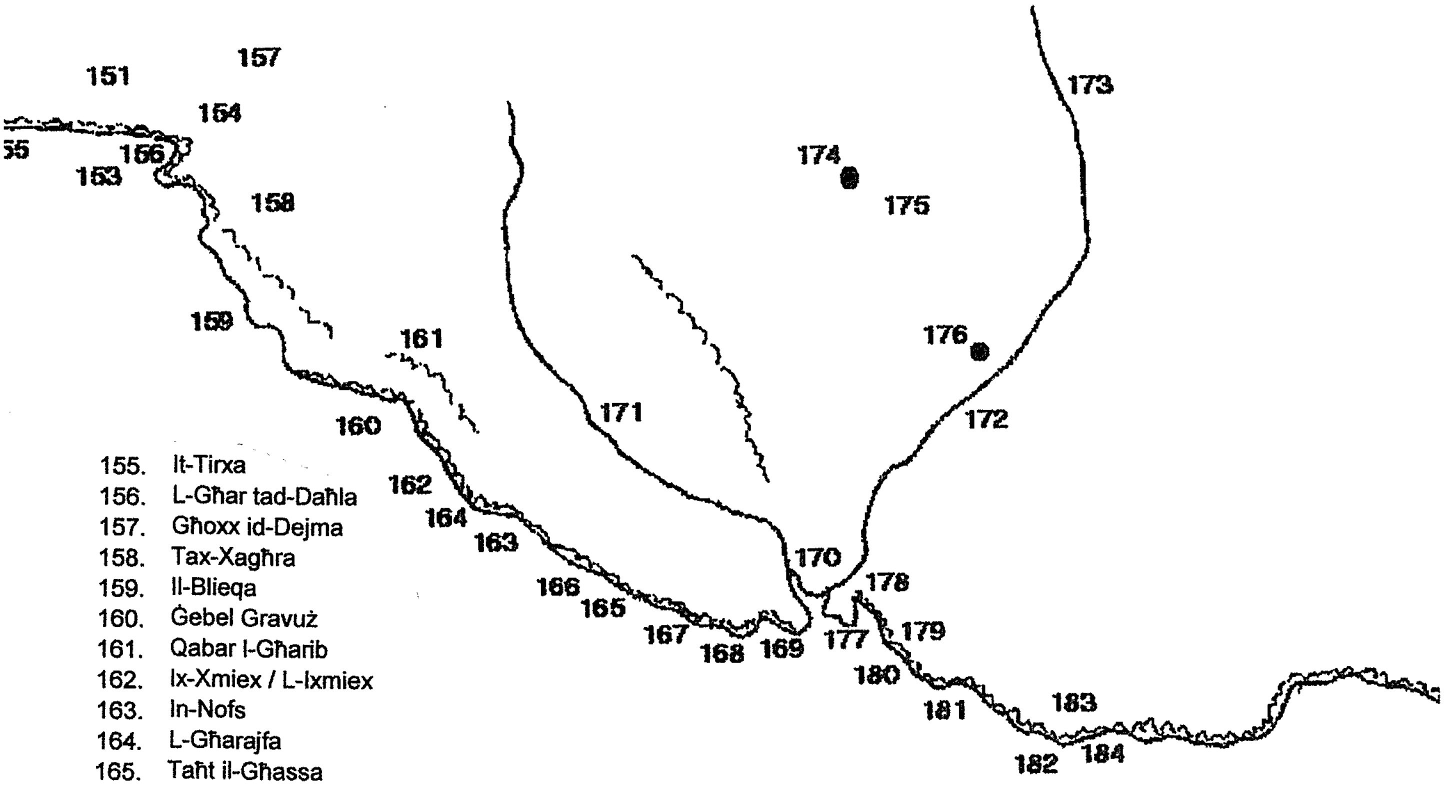

155. It-Tirxa
156. L-Għar tad-Daħla
157. Għoxx id-Dejma
158. Tax-Xagħra
159. Il-Blieqa
160. Ġebel Gravuż
161. Qabar l-Għarib
162. Ix-Xmiex / L-Ixmiex
163. In-Nofs
164. L-Għarajfa
165. Taħt il-Għassa
166. L-Għar ta' Taħt il-Għassa
167. Ġebel Maqtugħ
168. Għar Bassasa
169. Ir-Ras
170. Wied il-Bassasa
171. Wied Ganu
172. Wied il-Ħallelin / Wied il-Bassasa
173. Wied Ħareb
174. It-Torri tal-Wardija
175. Il-Wardija
176. Għar Ħallelin
177. Ix-Xifer
178. Il-Bassasa
179. Il-Ħisir & Il-Qattara
180. Għar Bieb il-Ħamiem / Bieb Għar Ħamiem
181. Il-Minkba
182. Il-Kap tal-Bajtar / Ras il-Bajtar / Il-Kap / Il-Kap il-Kbir
183. Il-Bajtra
184. Ras l-Indjan

tawwali u dejjaq fl-aktar parti ġewwenija ta' Taħt il-Ħnejja (fejn l-irdum jidħol prattikament taħt it-triq ewlenija f'***Ta' Kinetta***), imbagħad jasal ***Għar Raddiena***, kbir u tond u bil-qiegħ ramli. Ix-xenarju spettakolari ta' madwar Għar Qattus, Il-Ħnejja u Għar Raddiena huwa mfittex wisq, u fil-bnazzi tara bosta dgħajjes mgħobbijin bit-turisti. Hawnhekk anke l-baħar innifsu jolqot l-għajn minħabba l-lewn iżraq tiegħu, dettall li wassal mhux biss għall-isem kummerċjalizzat ta' dawn l-inħawi ("Blue Grotto") iżda wkoll, skond x'uħud, għall-ismijiet taż-Żurrieq u Wied iż-Żurrieq. Sewwasew wara Għar Raddiena tiftaħ ***Id-Daħla tal-Wied***, kalanka li tixbaħ lil Wied iż-Żurrieq iżda hija iżgħar u bil-ġnub ferm ogħla. Din mhix għajr il-bokka ta' ***Wied Babu***, l-akbar fost il-widien ta' dawn l-inħawi u x'aktarx l-aktar wieħed fond fil-Gżejjer Maltin kollha.

U tabilħaqq ma nistgħux nibqgħu għaddejjin mingħajr ma nżuru Wied Babu. Jekk nitilgħu mid-Daħla tal-Wied bħallikieku konna furbani, insibu ruħna f'qiegħ ta' ħondoq fond b'sisien għoljin bosta sulari fuq iż-żewġ ġnub. Tikber kotrana widnet il-baħar (*Palaeocyanus crassifolius*), ix-xitla nazzjonali Maltija, filwaqt li fil-qiegħ hemm ukoll xi siġar xjuħ tal-ħarrub u ***Blata Qanċula***, ħaġra kbira li żżerżqet 'l isfel u straħet mal-ġenb b'mod li taħtha ħalliet bħal mina, mnejn fil-fatt igħaddi l-passaġġ. Wied Babu jibqa' dieħel 'il ġewwa minn taħt ***Il-Gwejdja*** u ***Il-Ħotba*** fuq ix-xellug (it-tnejn jindikaw għoljiet żgħar; "gwejdja" hija d-diminuttiv ta' "gudja" li fisser għolja) u ***Il-Ġarġir*** fuq il-lemin. Imbagħad, meta jasal taħt ***Il-Qonja*** (li tfisser kanali għall-ilma), jofroq f'żewġ friegħi. Wied minnhom jibda fil-kontrada ***Tal-Għerien*** mat-tarf taż-Żurrieq, filwaqt li l-ieħor (***Wied Ħal Lew*** jew ***Wied il-Bir***) jaqleb minn ***Ħal Lew*** mat-tarf tal-Qrendi. Dan ta' l-aħħar kien itwal, iżda mbagħad meta ffurmat ***Il-Maqluba*** (ħofra fonda xi ħdax-il sular, qisha borma) qasmitu fi tnejn. Ir-ras tiegħu llum tferra' direttament għal ġol-Maqluba bħala wied għaliha, magħruf bħala ***Wied San Mattew*** (għall-kappella ta' ***San Mattew tal-Maqluba*** li hemm biswitu) jew ***Wied il-Qrendi***. Aktar milli l-wied innifsu, il-mapep isemmu l-artijiet ta' madwaru bħala ***Ta' Wied il-Qrendi***. Il-Maqluba hija fost l-isbaħ eżempji ta' għerien li l-ewwel tħaffru mill-ilma ġieri u mbagħad meta kibru wisq sfrundalhom is-saqaf; skond it-tradizzjoni popolari dan seħħ fil-medjuevu u hemm x'juri li din mhix qlajja'. Ngħidu aħna, għadu jidher nofs bir li bla dubju kien parti minn wieħed sħiħ li aktarx iġġarraf meta nbelgħet l-art. Mal-ġnub tal-Maqluba tikber is-siġra nazzjonali (l-għargħara – *Tetraclinis articulata*), filwaqt li fil-qiegħ imkennen illum hemm bħal bosk żgħir magħmul l-aktar minn siġar kbar tar-rand. Ta' min igħid li kemm Wied Ħal Lew kif ukoll Wied San Mattew ġieli jsibuhom bħala ***Il-Wied tal-Maqluba***. F'kitbiet qodma jidhru wkoll ***Wied ix-Xewk*** (x'imkien fil-viċinanzi tal-Maqluba) u ***Wied Bhim***, aktarx laqam ieħor għal Wied Babu li għadu jidher fil-mapep b'ortografija żbaljata: "Il-Ħofra ta' Wied Bħir".

Il-Munqar u lil hinn minnu

Lura mal-baħar, il-ġenb għoli ta' Wied Babu jibqa' ħiereġ sa bi dritt il-Kap tal-Ħnejja u għandu tarfu minfud mill-***Għar tal-Munqar*** (imsemmi wkoll ***L-Għar ta' l-Għarusa***), għar bi tliet bokok imsemmi għal formazzjoni tal-blat li tinsab fil-għoli eżatt fuqu u li minħabba għamlitha tissejjaħ ***Il-Munqar***. Il-Munqar jagħti wkoll ismu lill-medda ta' baħar miftuħ u salvaġġ ta' ***Taħt il-Munqar***, b'sies għoli matulha u ***Ħalq l-Iljun*** (għar mhux fond, iżda bil-bokka kbira) mal-quċċata tiegħu. Fost l-artijiet għoljin ta' fuq is-sies hemm ***Ta' Pietru*** u ***In-Nadur***, isem li spiss tiltaqa' miegħu fi mkejjen għoljin b'veduta tajba. Il-baħar jibqa' dejjem fond sa ma tasal ***Id-Daħla***, rokna ftit aktar kennija (f'xi mapep jidher mhux biss l-isem Id-Daħla iżda anke ***Ir-Rokna***) li għandha magħha sikka baxxa (***It-Tirxa***), żewġ għerien imdaqqsin (***L-Għar tad-Daħla*** u ieħor maġenbu) u żewġ ħnejjiet żgħar max-xatt. Jidher li anke hawn kien importanti għall-għassa fl-imgħoddi, kif jixhdu l-ismijiet *"Guardia ta' Tirxija"* u ***Għoxx id-Dejma***; il-kelma "għoxx" hawn tidher fit-tifsira qadima tagħha li tfisser bejta u m'hix xi kelma vulgari. Wara d-Daħla, is-sies jilwi ftit lura lejn ix-xlokk u jieħu bixra lixxa l-istess bħalma rajna fix-Xaqqa, Għar Manwel u Taħt l-Imnajdra. Dan peress li hawn terġa' tixref parti oħra importanti tas-sistema ġeoloġika tal-Magħlaq, u jekk taqbad il-minżel li mill-art għolja ***Tax-Xagħra*** jieħdok 'l isfel max-xatt baxx (***Il-Blieqa***) tintebaħ li dan huwa mitwi u mfellel mhux ftit minħabba sensiela ta' xquq (*faults*) qrib ħafna ta' xulxin. Mat-tarf tal-majjistral tal-Blieqa (qrib id-Daħla) hemm minfes żgħir li jinfed ma' għar taħt il-baħar, filwaqt li fuq ix-xaqliba l-oħra hemm skoll żgħir u xi għerien madwaru. Minn hawn 'il quddiem is-sies jerġa' jaqta' dritt għal ġol-baħar u jsejħulu ***Ġebel Gravuż*** minħabba l-blat dgħajjef u perikoluż tiegħu. Wara l-posti tas-sajd imsejħin ***Qabar l-Għarib*** (dari post tal-għassa— *"Guardia ta' l-Għarib"*) u ***Ix-Xmiex*** (jew ***L-Ixmiex***), hemm kemmxejn ta' daħla fil-blat (***In-Nofs***) u xaqq tawwali b'għar fond ġo fih li s-sajjieda jsibuh bħala ***L-Għarajfa*** iżda li f'xi mapep jidher miktub bħala "Il-Ħrejfa" (aktarx tkissira ta' l-istess isem). Minkejja li forsi jixbah il-kelma "ghar", isem il-post hu diminuttiv ta' "ghorfa" u ghaldaqstant ifisser "ghorfa zghira".

Aktar 'l hinn, is-sies jibda jitbaxxa u jieħu l-isem ***Taħt il-Għassa***, għax fuqu hemm rokna maqtugħa fil-blat bħala post għall-għassa jew għal xi kanun żgħir. U sewwasew taħt din jiftaħ għar kbir fil-baħar, ***L-Għar ta' Taħt il-Għassa***. Ftit 'il bogħod, l-isem tax-xatt jinbidel għal ***Ġebel Maqtugħ*** u hemm għar ieħor (***Għar Bassasa***) li għalkemm ma tantx jispikka, huwa twil ferm u għandu tliet bokok, waħda minnhom mgħarrqa taħt l-ilma. Jekk minn hawn iddur wara ***Ir-Ras*** (isimha magħha), tidħol f'***Wied il-Bassasa***, daħla sabiħa b'żewġ friegħi li huma l-bokok ta' ***Wied Ganu*** lejn il-punent u Wied il-Bassasa (jew ***Wied il-Ħallelin***) fuq il-lvant. Dan ta' l-aħħar huwa t-tarf ta' ***Wied Ħareb***, wied twil li jibda minn taħt Bubaqra u jintgħaraf mit-***Torri tal-Wardija*** (ieħor fost it-tlettax ta' De Redin, mibni fl-1659) li jindokrah mill-għoli tal-***Wardija*** (taħsira ta' "guardia". L-istess bħal "nadur", dan

l-isem insibuh f'postijet għoljin b'veduta tajba għall-għassa). Fih jinstab ukoll ***Għar Ħallelin***, li jittawwal għal fuq il-wied u jintlaħaq permezz ta' skaluni tal-ħadid imwaħħlin f'ġenb il-wied. Malli ddur wara ***Ix-Xifer*** (ix-xoffa l-oħra tal-bokka, bi dritt ir-Ras), hemm daħla oħra li jgħidulha ***Il-Bassasa*** minħabba l-ħsejjes qawwijin li tagħmel meta l-baħar imqalleb jisforza l-arja minn ġo toqob ċkejknin fil-blat. Eżatt 'il barra mill-Bassasa, is-sies jerġa' jogħla u fih żewġ għerien: ***Il-Ħisir*** (għar b'għajn ċkejkna ġo fih— ***Il-Qattara***) u ***Għar Bieb il-Ħamiem*** (jew ***Bieb Għar Ħamiem***), imsemmi għall-ħamiem li jbejjet fih. Imbagħad imiss ***Il-Minkba***, fejn il-kosta tibqa' ddur lejn il-lvant. U fl-aħħarnett jasal it-tarf għoli tal-***Kap tal-Bajtar*** jew ***Ras il-Bajtar*** (minħabba bajtra tax-xewk kbira li tikber fl-irdum, hi stess indikata bhala ***Il-Bajtra***). Dan huwa l-aktar xifer imbiegħed li jidher minn Wied iż-Żurrieq u għaldaqstant igħidulu wkoll ***Il-Kap*** jew ***Il-Kap il-Kbir***. Dettall żgħir ġo fih hija ***Ras l-Indjan***, tinqixa naturali fil-faċċata tal-blat li ġġib dan ix-xebħ. Il-vjaġġ tagħna mal-kosta jieqaf hawn.

Filfla

Iżda dan l-artiklu ma jkunx komplut jekk ma nagħtux titwila lejn ***Filfla***, li tidher fil-bogħod max-xefaq. Din il-gżira ċkejkna ta' xi 0.06 km² hija mifruda minn Wied iż-Żurrieq b'madwar 5km ta' baħar fond f'***Ta' Nofs Fliegu***. Darba kienet magħquda ma' Malta, iżda nfatmet minnha permezz taċ-ċaqliq tettoniku li semmejna. Filfla nnifisha hija l-fdal ta' għolja magħmula minn blat tal-qawwi li jistrieħ fuq saff oħxon ta' tafal, li biż-żmien sfat imdawra b'baħar li fil-maltemp isabbat minn kull naħa. U billi t-tafal jibda jċedi, il-blat ta' max-xifer tqaċċat u waqa' għal isfel, u mad-dawra kollha fforma rdum wieqaf b'eluf ta' tirxien taħtu, max-xatt. Dan il-proċess naturali, li taha bixra li mill-bogħod tfakkrek f'kappell (quċċata ċatta, ġnub weqfin, u art baxxa taħthom) jidher li fi Żmien l-Ingliżi tħaffef aktar minħabba l-ħsara kbira li din il-gżira sofriet bil-bumbardamenti. Xhieda ta' dan huwa l-għadd ġmielu ta' bombi msaddin li għadhom jidhru kemm max-xatt kif ukoll f'qiegħ il-baħar.

Il-quċċata ta' Filfla hija xagħra tawwalija u dejqa, b'żewġ xaqlibiet ewlenin li jaqtgħu ħesrem bħala rdumijiet: ***Ix-Xifer ta' Fuq*** (li jħares lejn Malta) u ***Ix-Xifer t'Isfel*** (aktar baxx, lejn in-nofsinhar). Bejn l-1343 u l-1575 x'imkien fuq l-art għolja kienet tinsab il-kappella antika ta' ***Santa Marija ta' Filfla*** (suppost ġo għar imsejjaħ ***L-Għar tal-Madonna***), filwaqt li matul il-pesta ta' l-1813-1814 mar igħix fuq Filfla ċertu Ġanni Attard bil-familja tiegħu u aktarx bena xi razzett ċkejken. Dawn illum għabu għal kollox għajr għal xi fdal ta' pedamenti, filwaqt li pittura antika fuq l-injam kienet ittieħed mill-kappella lejn iż-Żurrieq (l-ewwel lejn il-kappella ta' San Lew f'Bubaqra, imbagħad lejn il-knisja parrokkjali fejn għadha tinsab sa llum). Peress li llum il-quċċata m'għadhiex tista' tintlaħaq u ma jinħassx daqstant l-impatt tal-bniedem, il-veġetazzjoni tikber folta saħansitra fl-irqajja' l-aktar mirjieħa, u jgħammru wkoll xtieli u annimali li qajla ssibhom band'oħra, ngħidu aħna tip partikolari ta' tewm li kbir (*Allium commutatum*) li jikber sa żewġ metri, u xi bebbux rari. Filfla hija wkoll magħrufa għall-kwantità ta' agħsafar li jbejtu fuqha, bħall-gawwi u l-kanġu ta' Filfla li ssemma' propju għaliha. Imbagħad hemm ukoll il-gremxula ta' Filfla (*Podarcis filfolensis filfolensis*) li tinsab biss hawnhekk; hija sewda u akbar minn "oħtha" ta' Malta, u għandha rabta folkloristika peress li kien jingħad li għandha żewġt idnub. Din tad-dnub hija qlajja' li forsi ġejja minn xi kumbinazzjoni partikolari. Kull gremxula (anke dik li naraw kuljum f'Malta) tista' titlef denbha jekk dan ikun meħtieġ biex taħrab mill-periklu, u mbagħad bil-mod jikbrilha ieħor ġdid; f'każijiet tabilħaqq rari, ġieli l-ewwel denb ma jitqaċċatx sew filwaqt li t-tieni wieħed jikber xorta, u hekk tista' tisfa b'żewgt idnub. Mhix xi ħaġa marbuta ma' Filfla.

Billi x-xagħra tmil kemmxejn lejn in-nofsinhar, fix-Xifer t-Isfel kien hemm wied ċkejken (illum fadal biss ħjiel tiegħu) li kien iferra' mill-irdum 'l isfel lejn il-baħar miftuħ, u fil-qrib kien jinsab ***Il-Minżel ta' Filfla***, mnejn dari kienu jitilgħu għal fuq qabel ma dan l-aċċess iġġarraf għal kollox. Sewwasew taħt fejn kien jinsab il-minżel hemm "sikka" (pjuttost ġemgħa ta' blatiet kbar imwaqqa' taħt wiċċ il-baħar) magħrufa bħala ***L-Imnieżla***; sajjied xiħ li jiftakarha kif kienet qabel saħansitra spjega li "minn hawn kont titla' tiġri fuq Filfla dari". Minħabba s-saff tat-tafal, fix-xlokk tax-Xifer t'Isfel kien hemm ukoll nixxiegħa żgħira, magħrufa bħala ***Il-Qattara***. Is-sajjieda kienu jagħmlu ħofra fit-tafal biex jinġabar l-ilma, iħallu n-naqal joqgħod, u mbagħad jimlew ir-reċipjent li jkollhom. Skond xi dokumenti, il-furbani ġieli kienu jieqfu jimlew l-ilma minn Filfla qabel ma jħebbu għall-eqreb xtut Maltin, tant li l-Kavallieri kienu ppruvaw jisploduha biex jeħilsu minn dan l-uġigħ ta' ras darba għal dejjem. Ma kienx irnexxielhom, u n-nixxiegħa baqgħet teżisti sakemm fl-aħħar inqerdet mill-bumbardamenti ferm eqlel ta' Żmien l-Ingliżi.

Marki oħra tal-bumbardamenti jidhru wkoll mal-faċċata għolja tax-Xifer ta' Fuq, sewwasew qrib ir-ras imsejħa ***Fuq id-Dahar***, li tħares lejn Għar Lapsi f'Malta. Dan it-tarf għoli ħa ismu mis-sikka twila magħrufa bħala ***Id-Dahar***, li toħroġ minn taħt ir-riħ tiegħu. Ir-ras opposta ta' Filfla, li tagħti lejn il-lvant, hija saħansitra ogħla u tilħaq l-għoxrin sular minn wiċċ il-baħar; tispikka mill-bogħod qisha muntanja rqiqa mifruqa fi tnejn b'xaqq tawwali tul il-faċċata tagħha. Taħtha, il-kosta tilwi ħesrem qrib ***L-Iskoll tax-Xlokk*** (blata oħra li tixref 'il fuq minn wiċċ l-ilma) u jerġa' jitfaċċa x-Xifer t'Isfel. Daqs nofs triq bejn iż-żewġt irjus ewlenin li semmejna, tinsab l-unika roqgħa ftit kennija tax-Xifer ta' Fuq, li igħidulha ***Ir-Rokna***.

Lejn il-punent-ilbiċ ta' Filfla jidher skoll imdaqqas u m'ogħla żewġ sulari, li jissejjaħ ***Ix-Xutu l-Kbir*** jew, skond xi kittieba, ***Il-Blata ta' Santa Marija***. Jidher saħansitra minn Malta, u huwa mifrud mix-Xifer t'Isfel ta' Filfla permezz ta' fliegu dejjaq li jgħidulu ***Il-Prajjot***. Dan l-isem jidher li huwa diminuttiv ta' "port" u, skond sajjied Żurrieqi, jissejjaħ hekk "għax minn bejniethom tista' taqsam għan-naħa

l-oħra ta' Filfla, allura qishom port". Din l-ispjegazzjoni tidher aktar xierqa mit-tifsira mogħtija fid-dizzjunarju t'Aquilina, li jorbot it-tnissil ta' "Il-Prajjet" (li huwa wkoll l-isem ta' port naturali fil-Mellieħa) ma' "prato", deskrizzjoni li ftit li xejn għandha x'taqsam ma' l-għamla tal-post. Mit-tarf tax-Xutu l-Kbir tibda s-sikka twila li diġà ltqajna magħha (Id-Dahar), u tibqa' ħierġa għal distanza twila lejn il-punent f'għamla ta' sinsla dejqa eżatt taħt wiċċ l-ilma, b'ġenb wieqaf faċċata Malta u ieħor aktar immejjel lejn in-nofsinhar. Lejn il-bidu tagħha, tispunta daqs pied 'il fuq mill-baħar bħala skoll ieħor ċkejken: ***Ix-Xutu ż-Żgħir***. Skond xi sajjieda, dari dan kien jixref aktar 'il fuq mill-baħar iżda, billi l-Ingliżi kienu jisparaw fuqu, illum m'għadx fadal wisq minnu. U tabilħaqq, f'qiegħ il-baħar taħtu sa llum għad hemm il-bombi. Skond il-mappa ġeoloġika, Il-Prajjot huwa r-riżultat ta' wieħed mix-xquq (*faults*) marbutin mal-proċess ta' ċaqliq ta' l-art; pariġġu hemm ukoll qasma oħra dritta taħt wiċċ l-ilma bejn ix-Xutu l-Kbir u x-Xutu ż-Żgħir li tkompli aktar fil-fond bħala faċċata lixxa.

Jekk taqdef 'il barra mix-Xifer t'Isfel lejn in-nofsinhar, il-qiegħ tafli jmil għal xejn għal xejn u jibqa' dejjem baxx, hekk li jsibuh bħala ***Il-Qasira***. Skond ir-rakkonti tas-sajjieda, l-Ingliżi kienu jibnu simenta fuq Il-Qasira, jiżbgħuha bajda u darba fis-sena tiġi l-frejgata tispara fuqha. Ferm 'il barra minn Filfla, il-qiegħ tafli jieqaf ħesrem f'madwar żewġ sulari fond, u t-tarf ta' sikka saħansitra aktar baxxa jitfaċċa qisu tarġa (kontinwazzjoni tax-xaqq ġeoloġiku ta' ħdejn ix-Xutu ż-Żgħir). Hawnhekk wasalna fl-***Imgħarrqa ta' Ġewwa***, il-bidu ta' sikka li bħala firxa tiżboq lil Filfla u li tissejjaħ ***L-Imgħarrqa***. Il-wiċċ ta' l-Imgħarrqa jibqa' dejjem baxx u jidher minn wiċċ il-baħar, u f'xi partijiet huwa mżewwaq b'toqob, għerien żgħar u mini minquxin fil-blat, iżda mbagħad wara x-xaqliba l-aktar imbiegħda (***L-Imgħarrqa ta' Barra***), il-blat jaqta' f'daqqa bħal sies għoli taħt il-baħar, u hemm anke għar imdaqqas fil-faċċata tas-sies li jintlaħaq biss mill-bugħaddasa. Minn hawn 'il quddiem, il-qiegħ jilħaq fond ta' aktar minn 50 metru, u ma jerġax jitbaxxa.

Egħluq

Nittama li f'dan l-artiklu rnexxieli niġbor it-tagħrif għani li jeżisti dwar it-toponomastika ta' uħud mill-isbaħ xtut ta' Malta, kif ukoll li nagħti ħjiel kemm jista' jkun ċar u interessanti dwar kif dan il-wirt kulturali u lingwistiku huwa minsuġ ħaġa waħda ma' l-ambjent naturali, il-pajsaġġ u l-istorja tagħhom. Nixtieq ukoll inrodd ħajr lil kull min għenni niġbor l-informazzjoni (b'mod partikolari lil Karmenu Pace).

Riferenzi

1. Abela, Gio. Francesco (1647): *Della Descrittione di Malta Isola nel Mare Siciliano con le sue Antichità ed Altre Notitie* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1984).

2. Aquilina, Joseph (1987). *Maltese-English Dictionary*. Midsea Books Ltd.

3. Bartholomew Malta & Gozo Holiday Map (bla data). HarperCollins Publishers (ISBN 0-7028-3538-2).

4. Boffa, Charles (1966): *The Islets of Comino & Filfla*. Lux Press.

5. Castagna, Pietro Paolo (1866): *Lis Storia ta Malta Bil Gzejer Tahha* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1985).

6. Farrugia Randon, Stanley & Farrugia Randon, Robert (1995): *Comino, Filfla and St. Paul's Island.*

7. Gatt, Michael (2006). *Il-Ġeoloġija u l-Paleontoloġija tal-Gżejjer Maltin – Il* (Sensiela Kullana Kulturali, nru. 69). Pubblikazzjonijiet Indipendenza.

8. Mangion, Tony (1983). *Maltese Towns and Villages: Wied iż-Żurrieq*. Heritage Vol. 3 Nru 49. Midsea Books Ltd.

9. Pedley, Martyn; Hughes Clarke, Michael & Galea, Pauline (2002). *Limestone Isles in a Crystal Sea: The Geology of the Maltese Islands*. PEG Ltd.

10. Spiteri, Stephen C. (1994). *Fortresses of the Cross*. Heritage Interpretation Services.

11. Spiteri, Stephen C. (1996). *British Military Architecture in Malta*

Komunikazzjonijiet personali:

1. Bdiewa (anonimi) f'dawn il-postijiet: Il-Misqa (1993), Il-Maqluba (1995), Ta' Dnat/Ix-Xwieki (2002)
2. Barklor (anonimu) f'Wied iż-Żurrieq, 1995
3. Edwin Lanfranco, 2007
4. Feliċ (bidwi xiħ mill-Qrendi) f'Iż-Żelliqat, 1995
5. Frans Farrugia (minn Ħal Għaxaq), snin '90
6. Ġiġi (raħħâl min-Nigret), 1996
7. Karmenu Pace (mill-Qrendi), 2006
8. Karmnu "Is-Siks" (miż-Żurrieq), 1996
9. Maria Degiorgio (mis-Siġġiewi), 2002
10. Mark Scicluna (miż-Żurrieq), 1989
11. Nassab (anonimu) f'Ta'Melħa ħdejn Wied Fulija, Iż-Żurrieq, 1993
12. Ninu (sajjied) f'In-Niffied, 1995
13. Nisa (anonimi, min-Nigret), 1995
14. Manwel "Il-Malel" (min-Nigret), 2005
15. Michael (kaċċatur miż-Żurrieq) f'Wied il-Bassasa, 1994
16. Peppi Spiteri "Ta' Qazzitu" (mill-Qrendi), 2005
17. Renè Attard (minn Ħaż-Żebbuġ), 1999
18. Salvu "Ta' Kejli" (miż-Żurrieq), 2005
19. Salvu Buġeja "Ta' Peppi ta' Pietru" (nannuwi, miż-Żurrieq), 2007
20. Sajjieda (anonimi) f'dawn il-postijiet: Ix-Xwieki (1999), Ix-Xaqqa (1993), L-Ilsna (1996), In-Niffied (1995), Wied iż-Żurrieq (1993, 1995), Wied il-Bassasa (1990, 2002)
21. Żeppi Magro (sajjied mill-Qrendi), 1995
22. Guzi Gatt miz-Zejtun u joqghod San Giljan.

LAQMIJIET F'GĦAWDEX FIS-SEKLU DSATAX

Franco Masini

Dan l-istudju huwa bbażat fuq dokument li jiena għandi li nkiteb f'nofs is-seklu dsatax. Id-dokument jikkonsisti fi ktejjeb manuskritta ta' 54 paġna intitolat "Memorie sul Gozo". Dan id-dokument li l-awtur tiegħu mhux magħruf kien fost il-karti u dokumenti miġbura mill-papa tiegħi, l-Avukat Francesco Masini (1894-1962). Ma nafx kif dan id-dokument fl-imkien ma' oħrajn ġie akkwistat mil-papa` tiegħi.

Il-manuskritt huwa miktub b'kalligrafija ċara u li tiftiehem tajjeb. Jidher li ġie miktub fuq perjodu ta' xi ftit snin u ma jidhirx li kien miktub biex jiġi pubblikat. Aktarx kien intiż biex iservi bħala noti għall-awtur li jidher li kellu ħafna interessi peress illi f'xi każi daħal f'ċerti dettalji li jindikaw li kellu għall-qalbu l-biedja, l-istorja, l-istatistika eċċ. Jidher li miktub minn persuna li ma kinitx midħla sewwa ta' Għawdex u kienet qed issegwi kull opportunità biex titgħallem kemm tista' fuq il-gżira Għawdxija. Il-konklużoni li wasalt għaliha jien hija li dan l-awtur kien persuna kolta, possibilment xi impjegat pjuttost għoli fis-servizz pubbliku li kien trasferit għal Għawdex u beda ftit ftit jiskopri din il-gżira u l-poplu tagħha. Jekk din l-interpretazzjoni tiegħi hija korretta nista' nasal biex nagħti anke l-isem ta' min kitbu. Dan huwa ċertu Gio Francesco Fenech li kien reġistratur tal-Qrati ta' Għawdex f'nofs is-seklu dsatax. Ir-raġuni għaliex wasalt għal dan l-isem huwa minħabba riferenzi li sibt fil-kollezzjoni tad-dokumenti oħra li jiffurmaw il-kollezzjoni tal-papa. Difatti dawn id-dokumenti huma kollha bil-kalligrafija tal-manuskritt li qed nikkwota minnu u marbuta mal-liġi jew mal-qrati. Hemm certi mudelli ta' formuli legali fejn inizzel ismu bhala *Registratore.* Minn dak li sibt fil-manuskritt li qed nikteb fuqu jidher li oriġinalment dan Fenech kien minn Bormla u Għawdex kien joqgħod ir-Rabat fi Triq Palma. Iżda dan kollu huwa deduzzjoni tiegħi u m'għandix provi diretti.

GĦAWDEX F'NOFS IS-SEKLU DSATAX

L-isfond ta' dan l-istudju huwa l-gżira ta' Għawdex ta' mija u ħamsin sena ilu. Dak iż-żmien kien wieħed fejn il-ħajja Għawdxija kienet waħda prinċipalment agrikola. Anke fejn kien hemm xi ħjiel ta' industrija primittiva bħal ngħidu aħna dik tal-qoton, kienet waħda bażata fuq il-biedja. Għaldaqstant kien hawn ċertu faqar u l-ħajja kienet waħda sempliċi. Kien hawn illitteriżmu kbir għax l-iskejjel kienu għadhom ma bdewx jinfirxu. Mill-lat ekkleżjastiku Għawdex kien għadu mhux maqtugħ għalih bħala djoċesi u għaldaqstant kien għadu jiddependi mill-knisja f'Malta. Dana kollu kellu effett fuq il-laqmijiet. Minħabba li ftit li xejn kien hawn min jaf jikteb u jaqra l-kunjomijiet tista' tgħid għal poplu kienu jiġu sostitwiti b'laqmijiet li kienu jintirtu tista' tgħid minn ġenerazzjoni għall-oħra. Dana nista' ngħidu jien li xi laqmijiet li se nagħti lista tagħhom iktar 'il quddiem għadhom jeżistu sal-lum. Nagħti eżempju. Jekk kunjomok huwa Borg li bħalu hawn ħafna kien ikun diffiċli biex jidentifikawk, speċjalment fi sfond ta' illiteriżmu qawwi. Iżda jekk ngħidu aħna ikollok laqam dan ikun tal-familja tiegħek biss u jiddistingwik mill-Borgijiet l-oħra kollha. Dan ta' min iżommu f'moħħu meta jsir xi studju jew analiżi tal-laqmijiet kemm f'Għawdex kif ukoll f'Malta. Hemm ukoll l-element tal-post ta' min iġorr il-laqam. F'Għawdex tas-seklu dsatax kien hawn ftit li xejn tixrid tan-nies. Ġeneralment il-familji kienu jibqgħu jgħixu dejjem fl-istess raħal. Ftit issib każi fejn wieħed kien jiżżewweġ barra mir-raħal tiegħu. Għalhekk kien jiġri li laqam jibqa mwaħħal ma' raħal wieħed, kif fil-fatt anke kunjomijiet kienu kważi jidentifikawlek l-oriġini ta' familtek. Irrid ngħid li l-istudju li għamilt tal-laqmijiet li nagħti lista tagħhom hawn ma hu xejn xjentifiku. Il-bażi tiegħu huwa sempliċement kif sibthom fil-mamuskritt. Dan ifisser illi n-nies imsemmija jidhru f'kuntest ta' ġrajjiet, episodji jew minħabba xi sengħa li jkunu jwettqu. Per eżempju hemm lista ta' nutari li kienu jeżerċitaw il-professjoni tagħhom fl-1859. Kollha għandhom il-laqam. Hemm lista ta' kappillani tal-parroċċi u lista oħra ta' kanonċi tal-Matriċi, illum Kattidral. Kważi kollha bil-laqam. Irrid fl-aħħar nett nagħmilha ċara li l-laqmijiet huma dawk ċitati fil-manuskritt

u bl-ebda mod ma tista' tinterpretahom li jindikaw xi deskrizzjoni tal-persuna konċernata.

IL-LAQMIJIET

Il-lista li tidher hawn taħt hija ta' laqmijiet ta' persuni li jissemmew ilkoll li sibt fil-manuskritt. Kull ma għamilt huwa li hekk kif ġbarthom mill-manuskritt qassamthom fl-irħula li huma indikati li għalihom kienu jappartjenu. Naturalment ittraskrivejthom bil-Malti tal-lum peress li l-manuskritt huwa bit-Taljan u l-ortografija oriġinali hija dik Taljana.

IR-RABAT

Gużeppi Briffa: **Ta' Bertu**
Kuntistabbli Mikelanġ Cauchi: **Ta' Mawrizju**
Dun Mikiel Buttigieg (iktar tard l-ewwel Isqof ta' Għawdex): **Ta' Smid** jew **Ta' Kenun**
Dun Pietru u Dun Anton Pace: **Ta' Saguna**
Dun Anton Cauchi (l-ewwel kappillan ta' Għajnsielem): **Taċ-Ċapi**
Dun Camillo Cassar: **Ta' Ġanninu ta' Linfa**
Dun Lorenzo Cutajar: **Ta' Zozzi**
Dun Frangisk Mercieca: **Paċikkar**
Dun Mario Gauci: **Ta' Żirżir**
Dun Lorenzo Calleja: **Tal-Manżalena** jew **Taċ-Ċamatur**
Dun Frangisk Portelli: **Ta' Nann**
Dun Frangisk Zammit: **Ta' Gafà jew Ta' Sopu**
Dun Frangisk Schembri: **Tal-Murella** jew **Il-Murell**
Dun Guzepp Cauchi: **Tal-Mażnier**
Dun Guzepp Teuma: **Tal-Kalzrier**
Dun Mikiel Sammut (Provigarju): **Ta' Dunat**
Dun Frangisk Cauchi: **Ta' Ġannina ta' Żebbiegħ**
Dun Salv Refalo: **Tat-Toċċ**
Dun Saver Mizzi: **Tas-Sur Anġ**
Dun Tumas Pace: **Ta' Żotni**
Dun Ġużepp Tabone: **Tal-Kelba**
Dun Lorenzo Calleja: **Ta' Belli**
Loreta Hili: **Tal-Qarghi**
Antonio Mizzi: **Ta' Piċlejqu**
Nutar Isidoro Xuereb: **Ta' Liena** jew **Tal-Ħatar**
Nutar Ġużepp Grima: **Tar-Roqgħa**
Nutar Ġużepp Cremona: **Ta' Galia**
Nutar Antonio Saliba: **Ta' Baskal tal-Għajn**
Nutar Antonio Portelli: **Taċ-Ċoħħ**
Nutar Nicolo' Tabone: **Peċiċu**
Nutar Nicolo' Cauchi: **Ta' Sidoru** jew **Ta' Liena** jew **Ta' Ċoqċoq**
Nutar Angelo Refalo: **Ta' Paċikk ta' Bronka**
Nutar Giorgio Mallia: **Tat-Tabib iċ-Ċkejken**
Nutar Francesco Calleja: **Ta' Ċensu ta' Piju**

IN-NADUR

Pawlu Cremona: **Ta' Sansun**
Anglu Vella: **Ta' Lipp** jew **Ta' Prama** jew **Ta' Fatti**
Dun Gio Batta Grech: **Tal-Iswed**

IX-XAGĦRA

Dun Saver Formosa: **Tal-Mażnier** jew **Tas-Sindku tax-Xagħra**
Dun Ġużepp Hili: **Ta' Sebgħu**
Dun Ġużepp Xerri: **Ta' Żigżig**
ĠioMaria Attard: **Ta' Karestija**
Mikiel Said: **Ta' Ġwann**
Pawlu Theuma: **Il-Fullalu**
Ġużepp Portelli: **Kfirda**
Paċikk Tabone: **Ta' Ġandu**
Lorenzo Farrugia: **Wenzu ix-Xigħan**
Lorenzo Sultana: **ir-Riġjul**

IX-XEWKIJA

Francesco Busuttil Dalli: **Ta' Bartilmew**

TA' SANNAT

Marija Zerafa: **Ta' Gejżu**
Nikola Grima: **Il-Qabs**
Salvatore Buttigieg: **Ta' Borgja**

GĦAJSIELEM

Ġużepp Galea: **Ta' Fula**
Salvatore Grima: **Ta' Trejsa**

L-GĦASRI

Dun Francesco Borg: **Tal-Patri**
Francesco Farrugia: **Ta' Karmna**

IL-QALA

Antonio Camilleri: **Ta' Sisa**
Ġużepp Cefai: **Ta' Zulin**

L-GĦARB

Tabib Lorenzo Cassar: **Ta' Ġandru**
Marija Micallef: **Ta' Grejger**
Dun Salv Mizzi: **Ta' Ċensu ta' Natu**

SAN LAWRENZ

Dun Mikiel Cassar: **Ta' Skjazza**

IŻ-ŻEBBUĠ

Salvu Camilleri: **Musrana**
Dun Lwiġi Asciak: **Ta' Pixxit**

IL-BEBBUX

Carmelo Pace

Fil-gżejjer Maltin, l-ewwel xita ġġib magħha mhux biss it-tkarwit tar-ragħad, il-leħħ tal-beraq, u tifqigħ tas-sajjetti, imma ġġib wkoll barka tas-sema, jew aħjar f'dan il-każ, barka ta' l-art. Ma' ħrug April il-bebbux ikun daħal jorqod, mistoħbi għall-kenn ta' taħt il-ġebel, fix-xquq mudlama tal-blat, jew inkella għad-dell frisk ta' xi sagħtra jew għollieqa, imma mal-ħsus ta' l-ewwel xita tal-Ħarifa jibda jaħseb biex joħroġ jirgħa. Ikun ilu mas-sitt xhur sajjem u meta l-qtar oħxon tax-xita tant mistennija jmelles wiċċ l-art, il-bebbux jitħajjar joħroġ minn qoxortu u jfittex li jtuq l-istonku.

Normalment il-bebbux ma joħroġx eżatt ma' l-ewwel xita għax din malajr tinxtorob mill-art xotta li tkun ilha għal xhur sħaħ maħkuma mis-sħana tas-Sajf kiefer Malti. Imma mat-tieni jew it-tielet ħalba xita tara il-bebbux jixref mill-moħba tiegħu u jfiġġ minn kullimkien, tiewi biex jiekol u biex jinnamra.

Il-bebbux (jew "tal-qrun" kif jgħidulu xi wħud) għadu ikla popolari ħafna mal-Maltin u l-Għawdxin li jkunu jistennew bil-ħerqa l-istagun tiegħu. Interessanti li l-Għawdxin għadhom jagħmlu differenza (li x'aktarx dari kienu jagħmluha l-Maltin kollha) bejn "**bebbux**" – li huma ħlejjaq tal-baħar, u "**għakrux/għekierex**" - li huma ħlejjaq ta' l-art. B'xorti ħażina ż-żagħżagħ qed jinsew din id-distinzjoni. In-nies ta' l-irħula li jgħixu f'kewn in-natura baqgħu jżommu d-drawwa ta' l-ikla tal-bebbux. Għalkemm illum dirr l-ikla issibha anke f'xi whud mill-aqwa ristoranti, kien hemm żmien meta il-bebbux kien meqjus bħala ikla tal-fqar – speċjalment meta bdiet dieħla l-influwenza tal-ikel barrani fi żmien il-ħakma Ingliża u beda jitwarrab l-ikel tradizzjonali Malti. Illum tisjir il-bebbux sar arti u jeżistu ħafna riċetti minn pajjizi mad-dinja kollha. F'pajjizi bħal Franza, l-Italja u l-Portugal isir festival internazzjonali tat-tisjir tal-bebbux, li jkun rreklamat bħala attrazzjoni turistika. F'Malta u Għawdex wkoll sar żvilupp f'dan il-qasam u nsibu diversi riċetti tradizzjonali u ġodda tal-bebbux fl-aqwa kotba tar-riċetti miktuba minn koki magħrufa. Qxur tal-bebbux instabu f'diversi postijiet arkejoloġiċi f'Malta u Għawdex bħall-imqades ta' Żmien il-Ħaġar u f'Tas-Silġ li juru li l-bebbux kien jinġabar minn żmien il-qedem.

Skond Charles Cachia fil-ktieb tiegħu "Il-Molluski ta' Malta" sa issa fil-gżejjer Maltin ġew identifikati madwar sebgħin speċi ta' bebbux ta' l-art u 'l fuq minn 700 speċi tal-baħar. Il-klassifikazzjoni tal-bebbux issir fuq l-għamla ta' qoxortu. Il-qoxra tista' tkun ta' għamliet differenti ħafna; fid-daqs, fil-lewn u fil-forma. Il-bebbux jimxi jew jitkaxkar fuq organu tawwali msejjaħ **is-sieq**. Fit-tarf ta' quddiem hemm **ir-ras**, b'par "qrun" (jew anke tnejn) li fil-kotba jsejħulhom "tentakoli". Fil-ponta tal-qrun ikun hemm l-għajnejn. **Il-ħalq** għandu **lsien** aħrax li jissejjaħ "radula" li permezz tiegħu jiekol ikel divers, minn ħaxix sa annimali oħra.

Biex ikun jista' jimxi il-bebbuxu joħroġ dak li bil-Malti ngħidulu **lgħab**, bħal bżieq, li joħroġ minn glandoli wara ħalqu u minn toqob matul il-ġnub tas-sieq. Huwa fuq dan il-lgħab li l-bebbuxu jkun jista' jiżżerżaq billi jħaddem il-muskoli tal-ġnub ta' siequ b'moviment minn wara għal quddiem biex jimbotta lilu nnifsu fid-derizzjoni li jkun irid imur. Dan il-lgħab huwa materjal jiżloq ħafna u meta jibda jinxef jeħel mas-swaba ta' jdejk u jdejqek. Bil-Malti ngħidu li "**jghallek**", jigifieri jwaħħal u jdellek. U minn xi darba ġabar il-bebbux jaf li trid togħrok subajk sewwa ma' xi ġebla tal-franka, ma' xi qabda ħaxix niexef, ma xi skora jew ċarruta niexfa jew inkella taħsilhom u togħrokhom sewwa bis-sapun biex tneħħih. L-ilma li bih taħsilhom joħroġ ta' lewn ħadrani ċar.

Fl-irtuba, meta l-art tkun niedja sewwa, u iktar u iktar meta tkun mxarrba bix-xita, l-bebbuxu ma jkollux għalfejn joħroġ dak il-lgħab kollu u għalih il-ħajja tkun eħfef, mhux bħal meta l-art tkun xotta meta jkun **eħtrieq**. L-irtuba tagħmel mar-riħ isfel li jġib l-umdita' miegħu. L-arja tkun ħelwa u mielsa u trattab il-ħaxix niexef ukoll u għalhekk ikun aktar faċli għall-bebbuxu li jieklu. Ir-riħ fuq iġib l-eħtrieq; l-arja tkun xotta u ħarxa u l-ħaxix, speċjalment dak niexef ikun imqarqaċ u wieqaf u għalhekk il-bebbux ma tantx joħroġ. Biex il-bebbux isib l-irtuba jrid joħroġ mal-lejl sa filgħodu kmienu qabel ma toħroġ ix-xemx u ttajjar in-nida jew tixxotta l-art. Il-bebbux jibza' wkoll mir-riħ qawwi. Peress li hu jaħżen l-ikel jista' jissaporti mistoħbi ġewwa bla ma jiekol sakemm it-temp ikun kif jixtiequ hu. Min fejn jimxi fuq art xotta l-bebbuxu jħalli l-marka tal-lghab li fuqu jkun iżżerżaq. Meta jinxef dan isir minn lewn

il-fidda u jissejjah "**il-falza**" Skond Ġużeppi Gauci, bidwi ta' 82 sena mill-Qawra, fejn il-ħaxix ikun imċappas bil-lgħab tal-bebbux, il-bhejjem jiskartawh u ma jiekluhx.

Xi speċi ta' bebbux ta' l-art ikollhom bħal għatu magħmul minn ġilda iebsa, qisha bħal kallu, li meta jimxu jkun fuq in-naħa ta' wara tas-sieq u meta jidħlu f'qoxrithom dan l-għatu jinġibed l-aħħar ħaġa u bih jitbqu l-fetħa. Dan jissejjaħ "operculum". Bil-Malti nistgħu ngħidulu **tebqa** jew **għatu**. Imma il-bebbux komuni ta' l-ikel m'għandux dan l-għatu u biex jitboq fomm qoxortu juża l-lgħab. Permezz tiegħu jaħdem bħal rita rqiqa li tissiġilla l-fetħa filwaqt li biha stess ikun jista' jaqbad sew mal-post fejn ikun irid jistrieħ u jorqod ir-raqda tas-Sajf. Meta jiddeċiedi li jrid jistrieħ, il-bebbuxu jaqbad ma' saqaf, ma' ħajt, ma' blata, ma' njama, ma' zokk ta' siġra, ma' werqa, ma' pjanċa jew ma' xi wiċċ ieħor li jisib għal qalbu.

MARA U RAĠEL FL-ISTESS ĦIN

Il-bebbux ta' l-ikel (Cantareus aspersus) bħall-bebbux kollu ta' l-art huwa hermafrodita – jiġifieri għandu fih iż-żewġ sessi. Kull bebbuxu hu raġel u mara fl-istess ħin, u jipproduci kemm l-isperma u kemm il-bajd. Imma biex ikollu l-frieħ hemm bżonn jitgħammar minn bebbuxu ieħor. Meta jkun qed jghammar il-bebbuxu johrog bhall-perm abjad li permezz tiegħu jeħel jew "**jingalla**" mal-bebbuxu l-ieħor. Fil-gżejjer Maltin dan iż-żmien tat-tgħammir ikun wara l-ewwel xita għall-ħabta ta' Ottubru. Wara għoxrin jum li jkun tghammar il-bebbuxu jħaffer toqba fil-ħamrija ta' madwar 5-10 ċentimetri fonda billi juża t-tarf warrani ta' siequ u fiha jbid minn 40 sa 70 bajda ta' lewn bajdani. Il-bebbuxu wara li jbid jitlaq, u l-bajd ifaqqas waħdu wara xi 30 jum. Fit-tifqis jgħin ħafna t-temp niedi u sħun. Il-bebbuxu jrid mas-sentejn biex ikun tajjeb biex jgħammar u jgħix għal madwar tlett snin jew iktar.

Minn wara l-ewwel xita sa Novembru, l-aħjar mod biex tiġbor il-bebbux hu li tistenna għodwa bir-riħ isfel biex ikun hemm l-irtuba li ġġib magħha n-nida. Ikun aħjar jekk tkun għodwa bla riħ u b'dik id-daqsxejn difa. Ir-riħ mhux ħabib tal-bebbux. Trid tmur kmiena mas-sebħ, qabel toħroġ ix-xemx u tibda taħraq fejn allura l-bebbux idabbar rasu 'l ġewwa għall-kenn. Meta l-istaġun tax-xita jkun qabad sewwa u tibda wkoll il-kesħa ta' Diċembru, Jannar u Frar, il-bebbux ftit li xejn joħroġ jirgħa għax ikun imxabba', u l-kesħa ma jħobbiex. Imbagħad jerġa' joħroġ bi ħġaru għall-ħabta ta' Marzu-April, biex jerġa' jiekol l-aħħar ikla kbira qabel ma jaħseb biex jidħol għar-raqda twila tas-sajf. Ta' min jgħid li dari kienu joħorġu jfittxu l-bebbux anke ma' l-għabex, u wara li jidlam, u kienu jmorru għalih bil-fanali jew bil-fjakkli, bħalma qalli Frans Farrugia minn Ħal Għaxaq.

Wara li jkun għadda l-istaġun tax-Xitwa u nofs dak tar-Rebbiegħa, għall-ħabta ta' l-aħħar t'April bidu ta' Mejju, il-bebbux jidħol l-ġewwa jistkenn mill-qilla tas-sħana sajfija. Jorqod u jibqa sajjem matul is-Sajf kollu u biċċa mill-Harifa sal-bidu ta' staġun ieħor tax-xita. Meta jagħmel hekk il-bebbux għandu ħabta jinġabar flimkien għall-irdoss u jintrass dahar ma' dahar ma' sħabu l-oħra fi gruppi ta' għaxra - ftit inqas jew ftit iktar. Innutajt ukoll li l-frieħ tal-bebbux għandhom ħabta jitilgħu fuq id-dahar ta' xi bebbuxu kbir meta jorqdu għas-Sajf. Meta jidħol jorqot ngħidu li l-bebbux **refa'**. Meta "jerfa'" il-bebbux għandhu ħabta jistaħba taħt il-ġebel aktarx kbir imxerred 'l hawn u 'l hinn fix-xagħri, ġox-xquq tal-ġebel tas-sejjieħ, bejn il-qiegħan tal-blat jew wara xi xitla kbira tas-sagħtar fix-xagħri jew ma' xi zokk ta' siġra. Pawlu Borg bidwi ta' 76 sena minn taħt ir-Rabat ta' Malta, qalli li hemm bebbux ta' l-ikel li ma jingħarafx wieħed mill-ieħor, imma li biċċa minnu jagħżel li jitla' maz-zkuk tas-siġar, u l-ieħor iħobb iqabbad mal-blat. Skond hu dak li jqabbad mal-blat ikun itjeb mill-ieħor u jekk il-blat ikun qawwi jerġa' jkollu togħma aħjar, "għax il-blata li magħha jqabbad tgħallem".

Filwaqt li meta tiġbru fl-istaġun tiegħu jkun ħafna eħfef għax tinzertah barra jirgħa, jekk tmur tfittxu fix-xhur tas-sajf trid tkun "tax-xeħta", jkollok l-esperjenza u tkun tal-galbu biex jirnexxilek issib ikla bebbux. Dan isibuh bħala "l-bebbux tas-Sajf" għad-differenza mill-"bebbux tax-Xitwa". Hawn min jgħid li tas-Sajf ikun itjeb u ismen. Biex tfittex il-bebbux tas-Sajf l-iktar ħaġa komuni hi li tqalleb il-ġebel. Imma għal dak tal-blat missieri kien jieħu biċċa fildiferru ftit ħoxna biex ma titgħawwiġx malajr, ngħidu aħna bħal tal-ħabel ta' l-inxir l-antik. Tarf minnhom ikun milwi forma ta' **L** u t-tarf l-ieħor minfejn taqbad, jew **il-wejda**, ikun għamla ta' **O** mgħaffġa. Il-fildiferru tiġi qisha ganċ, twil xi pied u nofs. Meta jimmarka xi xaqq li jaħseb li fih il-bebbux, missieri kien idaħħal

il-ganċ minn-naħa l-mgħawġa, jmexxih mas-saqaf tal-blata u "jhoss" il-bebbux imwaħħal. Imbagħad iqabbad il-ganċ wara l-bebbuxu u jiġbed 'l barra. U wiehed wara l-iehor kien iġib il-bebbux mix-xaqq. Ġieli kull bejta kien ikun fiha sitta jew għaxra. U ġieli x-xaqq tant kien ikun dejjaq li l-bebbuxu ma tkunx tista' toħorġu, jew inkella jaqgħalek 'l isfel u titilfu. Meta idek "tkun qagħdet" u tkun rabbejt is-sengħa għal dil-biċċa xogħol, minn dak li tħoss bil-ganċ tibda tinduna jekk ix-xaqq hux vojt jew hux mimli bebbux. Ġieli jirnexxilek toħroġ bħal fettul ta' erba' jew sitt bebbuxiet imqabdin qishom imsenslin, wieħed ma' dahar l-ieħor.

Meta joħorġu għall-bebbux, wieħed jgħid lill-ieħor:

"Illum għall-bebbux"
"Se mmur nlaqqat ikla bebbux"
"Se mmur insib ftit bebbux"
"Se mmur niġbor ftit bebbux"
"Se mmur indur għall-bebbux"
"Se mmur inqalleb erba' ġebliet"
"Se mmur għal tal-qrun"

KIKKRA DQID GĦAL KULL KILO BEBBUX

Kull oġġett iħajrek iktar jekk ikun barra minn żmienu. Meta il-bebbux tkun ġbartu fis-Sajf dan tkun tista' ssajru mill-ewwel għax ikun ġa sajjem u nadif minn ġewwa. Imma jekk tiġbru meta jkun jirgħa barra dan trid issawmu mill-inqas għal xi għaxart ijiem ħalli jilħaq joħroġ dak li jkun kiel. L-aħjar li tagħmlu ġo xi xkora tal-faxx imdendel, jew ġo xi qafas bil-ġnub ta' l-injam imma bil-wiċċ u l-qiegħ tax-xibka tal-ħadid, kemm għall-arja kif ukoll biex li jneħħi jibqa' nieżel. Għalhekk f'kull kaz importanti li l-bebbux ikun maqtugħ mill-art xi pied u nofs, u jintrefa' x'imkien xott. Hawn min kien jitilqu ġo xi kamra jew dwejra battala u jħallih jiġri u jqabbad mal-ħitan. Sibt min jirrakkomanda li jekk int tkun trid issajru malajr bla ma ssawmu allura titfagħlu kikkra dqiq għal kull kilo bebbux li jkollok biex dan jieklu u jitnaddaf u fl-istess ħin ineħħi l-imrar tal-ħaxix li jkun kiel. Hemm min ukoll jitimgħu l-ħobż jew l-għaġin. Il-bebbux jista' jinħażen għal ċertu żmien. Jekk tkun ġbartu minn ta' l-ewwel xita dan ma tistax iżżommu ħafna għax ikun għadu ma kielx sew u jmutlek wara xi xahar. Imma jekk tkun ġbartu qabel is-sajf tkun tista' żżommu anke sa sena wara jekk terfgħu sewwa f'post frisk u arjuż. Inti kulma tkun qed tagħmel hu li ġġiegħlu jorqod għandek flok jorqod fejn irid hu. Imma ċ-ċiklu naturali tiegħu ma tkunx ħarbattulu għax tkun ġbartu f'waqtu. U allura tista' żżommu minn Mejju sa Novebmru u tieħu minnu ftit ftit meta tkun trid.

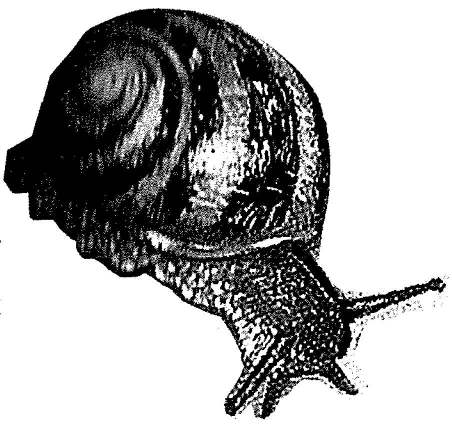

Il-bebbuxu tal-ikel

ISMIJIET BIL-MALTI

L-ismijiet bil-Malti ta' l-ispeċi l-aktar komuni tal-bebbux huma dawn:

<u>Il-bebbuxu ta' l-ikel</u> (*Cantareus asperses*). Dan hu meqjus mill-Maltin bħala l-bebbuxu "raġel", imma kif għidna, dan mhux minnu għax kull bebbuxu hu raġel u mara fl-istess ħin. Jinstab imxerred ma' kullimkien fil-gzejjer Maltin. Għandu qoxra fit-tond li hi b'saħħitha u ta' lewn kannella bi ċrieki u dbabar suwed. L-annimal huwa ta' lewn safrani fl-aħdar. Jinstab taħt il-ġebel, fix-xquq, jew maz-zkuk. Huwa ta' speċi waħda għalkemm ivarja. L-Għawdxin jagħmlu sew meta jsejħulu "għakrux".

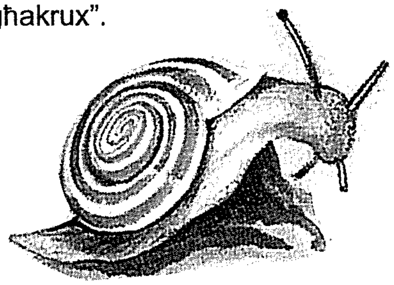

<u>Il-bebbuxu mara</u> (*Eobania Vermiculata*, *Muller 1774*). Il-Maltin jafuh bħala l-bebbuxu "mara", imma fil-bebbux m'hemmx nisa u rġiel. Intant l-isem issa weħel miegħu. Hija iktar ċatta u iżgħar mill-bebbux ta' l-ikel. Ghandha fommha iżgħar u idjaq mill-bebbux tal-ikel. Tingħaraf bla tbatija mis-sinjali jew faxxi kannella skuri li jduru ma qoxritha li hi ta' lewn abjad mitfi. Ghalkemm jgħidu li hi tajba ħafna u saħansitra itjeb mill-bebbux ta' l-ikel, mhix imfittxija għall-ikel mill-Maltin forsi minhabba li laħamha ma tkunx tista' taqilgħu malajr. Tittiekel f'hafna pajjiżi tal-Mediterran fosthom l-Italja u l-Marokk. Issibha kullimkien f'kull tip ta' ambjent. Fis-Sajf tinħeba

fix-xquq tal-ħitan aktarx in-naħa ta' barra u tqabbad permezz ta' ħliefa jew rita bajda qisha karta rqiqa. Hawn żewġ varjazzjonijiet ewlenin tal-bebbuxu nagħġa: waħda bil-qoxra ta' sfond abjad biċ-ċrieki kannella skuri. L-oħra bil-qoxra lewn it-te' bil-ħalib u ċ-ċrieki kannella ċari.

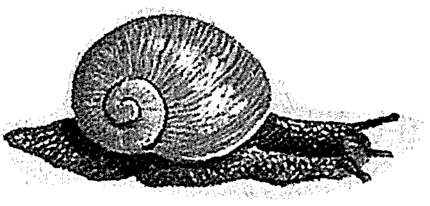

Il-bebbuxu mogħża, (*Cantareus apertus, Born 1778*). Għandha qoxra lewn kannella fl-isfar ħadrani, bla tbajja jew linji. L-annimal hu ta' lewn ħadrani fl-iswed b'rasu iktar skura u żewġ sinjali iktar skuri fuq għonqu. Din hi magħrufa mal-bdiewa bħala li tħobb tira' fuq l-uċuħ tal-qamħ jew art kkultivata u biex teħles mis-sħana tas-Sajf tinħeba billi tħaffer 'l isfel fil-ħamrija u titboq fommha bi ħliefa ħoxna bajda. Qoxritha hija irqaq minn tal-bebbuxu ta' l-ikel. Għandha żewġ pari qrun. Tittiekel min-nies tal-pajjiżi tal-Mediterran, imma mhix imfittxija għall-ikel mill-Maltin. Il-bdiewa kienu jiġbruha jew iħaffru għaliha fil-ħamrija biex jisħquha b'xi ġebla. Ma kinux jistgħu għaliha għax kienet tiklilhom l-uċuħ. Mattew Spiteri, 82 sena, "Tal-Qerrieda", mill-Qrendi qalli, li qabel kien hawn ħafna, "imma minn mindu bdew iferrxu n-nutrat din inqerdet u m'għadnix naraha fejn għandi jien".

Il-Lhudija (Schembri) (*Theba Pisana, Muller, 1774*). Il-bebbux Lhudi hu dak il-bebbux żgħir li mdorrijin narawh fi kwantitajiet kbar fis-Sajf imwaħħal ma' xi zokk niexef tal-bużbież jew ma' tal-ħubbejża, ma' xi xitla tax-xewk niexfa, ma' l-għollieq, mal-ħitan jew ma' xi tank jew pjanċa tal-ħadid. l-Lhudija tħobb tinġabar ma' sħabha fi kwantitajiet kbar biex teħles mis-sħana ta' l-art tikwi tas-Sajf. Hemm tlett ilwien minnhom: bojod, safranin u bir-rigi kannella. Laħmu hu griz ċar ħafna kważi abjad trasparenti. Dan il-bebbux huwa mfittex mis-sajjieda bħala lixka. Fi Sqallija jsejħulu "babbaluci" u huwa ikla tradizzjonali fil-festa ta' Santa Rosalia f'Palermo bir-riċetta bl-isem ta' *Babbaluci alla Palermitana.* Hawn Malta mhux imfittex għall-ikel. Hawn min isejjahlu wkoll "il-bebbux abjad tas-sajd"

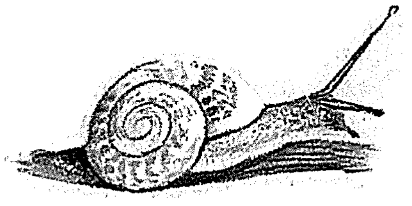

Il-bebbux tal-bejt (*Marmora melitensis, Ferussac, 1821*) Għandu qoxra ftit ċatta, tonda, u b'saħħitha. C.Cachia jiddeskrivih bħala "ta' lewn abjad mnaqqax bi tbajja' żgħar kannella". L-annimal hu ta' lewn safrani fil-griż. Iħobb il-blat, xquq, zkuk tas-siġar jew ħitan. Jitrabba wkoll fuq il-bjut minfejn aktarx ħa ismu. Jixxiebaħ ħafna konkoloġikament mal-Lhudija. Hawn min isejjaħlu wkoll "tal-qalli".

In-nagħġa bajda (Phinterochila candissima, Deparnaud, 1801). Huwa, kif jixhed ismu, bebbuxu ta' lewn abjad karti. Issibu mwaħħal fuq il-blat, mal-ħitan u ma' isfel taz-zkuk ta' xi xitla jew mitfuħ fil-ħamrija. Iħobb ħafna postijiet qrib xatt il-baħar fejn hemm l-blat. L-annimal huwa pjuttost kbir u tawwali, ta' lewn kannella fl-iswed jew kannella fl-aħmar. Għandu qoxra iebsa, ħoxna u b'saħħitha ħafna iktar minn ta' l-oħrajn. Huwa ta' għamla tonda mbuċċata, fommu zgħir u ta' lewn abjad ħafna. Hawn min isejjaħlu wkoll "il-bebbuxa bajda".

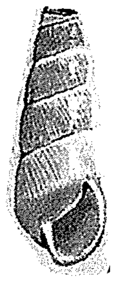

It-trajbu (*Rumina decollata, Linnaeus, 1758*). Huwa bebbuxu tawwali ta' għamla konika. Qoxortu mibruma bħal ħabel jew fettul u jkollu l-biċċa ta' wara dejjem nieqsa. Lewn il-qoxra ivarja minn abjad sa kannella ċar. Issibu qalb il-blat kif ukoll fil-ħamrija, ħdejn xatt il-baħar, jew 'l gewwa. Għas-Sajf it-trajbu jrabbi ħliefa ħoxna li jintebaq biha. Iħobb jinħeba taħt il-blat jew fix-xquq jew billi jintradam fil-ħamrija. Lanfranco,G. isejjaħlu wkoll "bebbuxu tat-tramuntana".

Il-bebbux Tork (*Cernuella caruanae, Kobelt, 1888*). Għandu qoxra ftit ċatta u ta' lewn safrani fil-griż, immarkata b'faxxi kannella ħfief interrotti. Jixbaħ ħafna fl-għamla lil-Lhudija imma ftit iktar ċatt. L-annimal huwa ta' lewn safrani fil-griż bir-ras u l-għonq griżi. Tinstab kullimkien fil-ħamrija, taħt il-ġebel, ma' xi ħajt, mal-blat jew maz-zkuk tas-siġar. Tinstab biss fi Sqallija, Malta u l-Libja. Hawn min isejjahlu wkoll "bebbuxa sewda", "torka sewda" jew "it-torki".

<u>Il-bebbux tal-fossa</u> (Cyclostoma melitense). Normalment issibu fil-ħamrija, imma jinstab komuni wkoll mal-blat, taħt il-ġebel, jew taħt il-weraq u xi mindaqqiet anke mirdun fil-ħamrija. Huwa magħmul dejjaq u bil-ponta (għamla konika), għandu qoxra ħoxna u b'saħħitha, ta' lewn safrani, oranġjo jew kannella. Huwa għandu żewġ pari qrun bl-għajnejn fuq il-qrun ta' taħt. L-annimal huwa bajdani, b'sieq bit-tebqa li meta jitkebbeb gewwa tagħlaq il-fomm, jew il-bokka biha.

<u>Il-bebbuxu tal-qsari</u> (*Helix rogusiuscola, Giovanni Gulia*). Mollusk li jitrabba fl-indewwa tal-qsari, aktarx żgħir bil-qoxra għamla tawwalija u rqiqa bil-ponta.

<u>Id-dussies t'Għawdex</u> (*Muticaria macrostoma, Cantraine, 1835*). Għandu qoxra ta' għamla konika tawwalija u fuqha għandha linji rqaq mqabbżin waħda ma' l-oħra. Fommu kemmxejn wiesa'. Dan il-bebbuxu jinstab biss fil-gżejjer Maltin u fi Sqallija

<u>Iż-Żugraga ta' Filfla</u> (*Trochidea spratti form despotti, Soos, 1933*). Huwa bebbuxu żgħir endemiku għal din il-gżira żgħira. Huwa ta' għamla ikkupplata bħal boċċa, qisu żugraga, b'qoxra b'saħħitha u ta' lewn kannella ċar bi ċrieki jduru miegħu ta' lewn iktar skur. Meqjusa wkoll bħala mhedda minħabba d-daqs ta' Filfla. Jinstab biss fil-punent tal-gżira. Ikkalkulat li hemm mal-2000 eżempju. Imma skond il-Ktieb "The Marine Shells and Mooluscs of the Maltese Islands, ta' Giusti, Manganelli, u Schembri" u li minnu ħadt ħafna mit-tagħrif dwar dawn it-tnax-il speċi ta' bebbux imsemmija hawn fuq, iż-żugraga ta' Filfla tinstab ukoll f'Kemmuna fuq il-ponta ta' l-għemieri, u f'ta Falka qrib l-Imġarr.

Skond il-Professur Aquilina fid-Dizzjunarju tiegħu, teżisti l-kelma "**babu**" li f'paġna 58 jgħid li tiddeskrivi "*very little snails having the shape of a cone*", imbagħad f'paġna 93 jgħid li tirreferi għal "*very small baby snails*".

MAGĦRUFA GĦALL-ĠBIR TAL-BEBBUX.

Dari konna nsibu nies, tista' tgħid f'kull raħal, li kienu magħrufa għall-ġbir tal-bebbux. F'raħal twelidi, il-Qrendi, l-aktar nies imsemmija għall-ġbir tal-bebbux fi żmieni kienu l-aħwa Ta' Bużżika, u wieħed ieħor li kien il-prim tal-bebbux Ġanni Tabone minn Tal-Forn miżżewweġ għand Tal-Marsusa. L-aħwa Żeppi u Salvu Magro ta' Bużżikka kienu sfaw iltiema, u peress li ma kinux kapaċi jfendu għal rashom sewwa, kien jgħixu bil-ħniena, u xi mindaqqiet bil-kattiverja, tan-nies tar-raħal. Meta kienu għadhom żgħażagħ kienu jsibu min iqabbadhom xi biċċa xogħol, fil-barrieri jew fl-għelieqi u forsi jagħtihom ftit flus. Meta kibru x-xogħol tar-raba' sar aktar mekkanizzat, u ħadd ma kien iridhom ħlief biex jisloħhom u jiddieħek bihom. Insomma, mela dawn it-tnejn kienet l-ħena tagħhom jmorru jfittxu u jimlew landa tal-kunserva bil-bebbux mill-inħawi ta' Xagħar Imqalleb, Ħaġar Qim, jew mill-Magħlaq. Għall-ħabta ta' nofsinhar jerġgħu lura r-raħal, għajjenin u bil-ġuħ, bil-landa ġo xkora tal-faxx. Jekk isibu lil xi ħadd qalbu tajba, kien jagħtihom xi ħaġa tal-flus tagħha. Ġieli kienu jitolbuk bil-ħniena biex toħodielhom. Mhux ċajta timla landa bebbuxx fis-sajf, meta jkun kollu mistoħbi tajjeb. Mhux l-ewwel darba li ġew fl-inkwiet ma' xi bidwi li jaqbadhom iqallbu fil-għalqa u jfittxu fil-ħitan tas-sejjieħ. In-nies tar-raħal kienu jsibuhom ukoll bħala l-Oħxon (Żeppi) u l-Irqiq (Salvu). Wieħed ma kienx jgħaddi mingħajr l-ieħor; fejn tara 'l wieħed tara 'l-ieħor. Sakemm Ċensa l-Mewt fettlilha tieħu lil wieħed minnhom, li għalkemm kien l-ikbar fid-daqs, fil-fatt kien l-iżgħar mit-tnejn. Għadhom stampati f'moħħl, u forsi b'din il-kitba jibqgħu jgħixu ftit ieħor fl-istorja.

Kotba ikkonsultati:

Cachia Charles, *Il-Molluski ta' Malta. Pin.* 1999.
Giusti, Manganelli, Schembri, *The Marine Shells and Molluscs of the Maltese Islands.*
P.J.Schembri/A.E.Baldachhino, *Ilma Blat u Hajja*
Sultana J, Falzon V., *Wildlife of the Maltese Islands*, 1996.
Serracino Inglott Erin, *Il-Miklem Malti.*
Aquilina Joseph, *Maltese-English Dictionary.*

Ħajr lil

John Mamo direttur tal-Mużew ta' l-Istorja Naturali ta' Malta, l-Imdina.

IL-ĦAJBU

George Cilia

Illum il-Ħajbu tar-raħal m'għadu jidher imkien. Ħafna jistaqsu "x'sar minnu l-Ħajbu? Fejn kien joqgħod, u x'kien jagħmel fi żmienu?" Ħadd ma jaf jagħti tweġiba tajba. X'aktarx li xi spettur tad-Dipartiment tas-Saħħa ġabru fid-dar tax-xjuħ, dar li dari kienet magħrufa bħala "l-Ingieret". Id-definizzjoni li jagħti l-Miklem Malti tal-kelma "ħajbu" hi l-aħjar waħda - qasira, imma twasslek għal ħsibijiet aktar fit-tul fuq dan il-persunaġġ Malti ta' dari: Ħajbu huwa laqam ta' tallab baħnan magħruf bħala wieħed li kien jimxi qisu se jaqa' ma' kull pass, iżda fil-fatt ma jaqax.

Fil-qalba tar-raħal kien hemm sqaq dejjaq, minsi minn kulħadd, bl-art mimlija ħofor, għadajjar u ċaflis, bla dawl elettriku u lanqas ilma ħlief għal xi lampa tal-pitrolju u l-għajn ta' l-ilma f'tarf l-isqaq. Tfal jgħajtu u jwerżqu, klieb u qtates jiġru u jinbħu l-ħin kollu tal-ġurnata. Nisa jduru minn naħa għal oħra biex jaħlu l-ħin, b'ilsienhom itaqtaq ma jaqta' xejn sa kemm fl-aħħar tfaqqa' xi ġlieda bejniethom. Waqt l-isbaħ u l-aħjar tal-ġurnata jitfaċċa l-Ħajbu fil-bieb tal-kamra waħdanija li għandu, bla serratura jew għeluq ieħor.

Malli jfiġġ fil-bieb jibdew il-mistoqsijiet: min jistaqsi lill-Ħajbu 'il fejn kien se jiġbed illum, minn jistaqsih semax il-maltemp tal-lejl ta' qabel, bil-bibien u t-twieqi jistabtu ma' kull buffura riħ, minn jistaqsih hu, sewwa sew, x'kien jismu... Ma kien iwieġeb lil ħadd. Jibqa' miexi dritt lejn il-pjazza tar-raħal minn fejn jiddeċiedi 'il fejn għandu jerħilha llum.

Kien bniedem indipendenti minn kulħadd. Kont tarah kullimkien fl-ibliet u l-irħula u fil-postijiet tal-kampanja. Ma kienx ikun imgħaġġel. Jagħżel il-ħin li jogħġob lilu meta jieqaf, iħares, ikanta, jew jorqod fuq xi bankina. Il-Ħajbu kien ġuvni, ismu mhux magħruf, qatt ma daħal għand barbier biex jaqta' xagħru jew iqaxxar il-leħja, maħmuġ, jintemm seba' pesti, umli, mitluq, bniedem misterjuż, qisu ta' barra minn hawn. Kien bniedem jippersonifika l-għażż; qatt ma ħaseb fuq xejn; qatt ma mar jirreġistra għax-xogħol għax ma riedx jaħdem lx-xogħol kien jobgħodu, kien jirrifjuta l-istess ħsieb tax-xogħol, imbasta għandu l-kuraġġ u l-ħila li jittallab biex jiekol. Nies twajba kienu jikkumpatuh u jwieżnuh. Oħrajn kienu jistmerru jħarsu lejh u kienu jkemmxu xuftejhom. Qatt ma ħabb lil ħadd u qatt ħadd ma ħabb lilu. Kien jibża' jħares lejn mara li ma jmurx iqabbadha xi swied il-qalb. Meta xi membri tal-volontarjat kienu jippruvaw jipperswaduh biex jinħasel jew ibiddel ħwejġu, x'aktarx li kien jidħak bihom u b'kull bniedem li kien jinħasel u jqum kmieni filgħodu għax-xogħol fir-raba' jew fil-barrieri.

L-IKLA TA' KULJUM

Għall-ħin ta' Nofs in-Nhar kien jasal wasla sa ħdejn tal-forn; jieqaf iħares lejn il-furnar b'wiċċu abjad karti bid-dqiq, bil-mara tiegħu tagħġen l-għaġina u t-tifel bil-pala f'idu jdaħħal u joħroġ il-ħobż. Ir-riħa bnina tal-ħobż lest għall-ikel taqsamlek qalbek. Il-furnar jinduna xi jrid il-Ħajbu, u fil-waqt li jiċċajta b'xi kliem, inewwillu biċċa ħobż friska. Drabi oħra kien jinġabar qrib xi ħwienet ta' l-ikel mn'ejn tkun ħierġa riħa ta' laħam jew ħut mixwi tqabbdek għaxwa. Bla ebda talba, tal-ħwienet jagħtuh xi ħaġa ta' l-ikel misrura f'karta strazza. Ħinijiet oħra jinżel lejn ix-xatt tal-Belt fejn jinġabru l-aġenti tal-proviżjon tal-ikel biex jirkupraw il-merkanzija wara li tkun għaddiet mid-dwana. Minn hawn kien idabbar affarijiet oħra ta' ħtieġa għad-dar.

Il-patrijiet Kapuċċini kellhom drawwa karitatevoli li ta' kull nofsinhar kienu jqassmu kuċċarun ministra sħuna lill-fqajrin. Il-ħabib tagħna kien jipprofitta minn din l-għotja ta' kuljum, u kien jersaq lejn il-kunvent b'bott tal-landa f'idu. Nhar ta' Ħadd il-Ħajbu kien jidħol il-knisja waqt li tkun tbattlek mill-parruċċani. Kien iħoss tkexkixa bard b'saqajh ħafjin fuq dak l-irħam, u s-sagristan ma kienx idum ma jitfgħu 'l barra mill-knisja. Imma moħħu kien jilħaqlu. F'ċerti ħinijiet tal-jum kien jaf fejn għandu jintasab; kien jaf kif joħroġ mit-tiġrib meta xi galantom għadu ħiereġ mill-ħabs kien jipprova jitrakka miegħu u jisraqlu xi ħaġa mill jkun qala'. Kien jiskartah bla ma jidher imkien għal xi jiem. Lejn is-suq tal-Belt ma kienx jersaq għax kien jibża' mill-ħafna tlalab oħra miġbura hemm mil-ħin kollu.

Il-ĦAJBU U L-MERĦLA MOGĦOŻ.

It-tfal ta' l-isqaq ma kinux jibżgħu mill-Ħajbu bħalma kienu jibżgħu tfal oħra li missirijiethom kienu jbeżżgħuhom bih. It-tfal ta' l-isqaq kien jaħtfu kull okkażżjpni ta' saram biex jinbxuh u jiddieħku bih. Ġrajja li baqgħet tissemma, u spiċċat ħażin, ġrat darba filgħodu, l-aħħar jum tal-Karnival, bit-tfal jiġru fl-isqaq, jilagħbu l-bullun taċ-ċarruta u jħabbtuh mal-bibien u t-twieqi ta' kulħadd. Ġieli

kissru l-ħġieġ tal-ġirien. Imma llum ma jinpurtax. Illum il-Karnival. F'xi ħin jasal ir-raħħal, bejjiegħ il-ħalib, bil-mogħoż, jaħleb il-ħalib għall-familji. Il-Ħajbu joħroġ idur mal-mogħoż forsi jdabbar ftit ħalib frisk. Bejn il-logħob tat-tfal u bejn xi qoxra ta' larinġa jew banana ma' l-art, il-Ħajbu żelaq u ġie bilqiegħda fl-art, sewwa sew bejn żewġ mogħżiet. L-imsejken Ħajbu ma setax iqum mill-art. It-tfal inġabru dawra mejt miegħu, jsaffru u jwerżqu. Il-ġirien ħarġu bi ħġarhom; min jitħassru, u min jidħak. Hekk kif, bil-mod il-mod, il-Ħajbu qam mill-art, u lemaħ lir-raħħal jidħak bih u jżomm żaqqu bid-daħk, waddablu l-bott vojt tal-ħalib li kellu f'idu. Ir-raħħal warrab rasu minn-ofs, u l-bott ħabat eżatt ma' ras mogħża. Bid-daqqa, il-mogħża intelqet storduta ma' l-art. Ir-raħħal, irrabjat li l-mogħża, bil-qatgħa li ħadet, mhux se tkun tajba iżjed għall-ħalib, imma biss għall-qatla, beda jħaqqaqha mal-Ħajbu fuq it-telf ta' flus. Il-qiegħa saħnet sew bejniethom u l-ispettaturi, tfal u kbar, f'daqqa waħda għebu minn ġo l-isqaq. Ir-raħħal għamel rapport l-Għassa. Is-Surġent malajr bagħat puluzija biex jara b'għajnejh u jkellem lill-ħati f'dak il-każ. Il-Ħajbu farfar mir-responsabbilta' billi wieġeb lill-puluzija li hu l-bott kien tefgħu għal ras ir-raħħal, talli kien qed jiżżuffjetta bih, u mhux biex jolqot lill-mogħża. Il-puluzija ma basarx li l-Ħajbu kien jaf jiddefendi ruħu daqshekk tajjeb; mejjel rasu u telaq lejn l-Għassa. Baxx baxx, is-Surġent għamel rapport fuq dak li ġara lill-Uffiċjal tad-dar ta' l-Ingieret, jirrakkomandalu li l-Ħajbu jinġabar hemm ġew għal kollox.

APPREZZAMENT

MARIA ROSARIA PISANI

Fid-9 ta' Diċembru, 2006 morna l-knisja parrokkjali Kolleġġjata ta' San Pawl Nawfragu, l-Belt, biex nattendu għall-quddiesa u l-funeral ta' Maria Rosaria Pisani li, sakemm mietet, kienet għada fil-kariga ta' President ta' l-Għaqda Maltija tal-Folklor Ms. Pisani kienet l-aħħar traċċa ħajja għall-memorja ta' missiera, Lazzaro Pisani (1854-1932), pittur prolifiku magħruf għall-għadd kbir ta' xogħolijiet f'Malta u Għawdex. Kienet ħerqana taħdem għall-memorja tiegħu u f'dawn l-aħħar snin kienet għadha tistinka biex tiġbor kemm jista' jkun informazzjoni fuq ix-xogħlijiet tiegħu bil-ħsieb li tippubblika monografija fuqu. Kienet dejjem attiva f'diversi għaqdiet kulturali u sirt nafha aktar meta fis-snin sebgħin daħlet fil-kumitat ta' l-Għaqda tagħna li għalih kienet tattendi bil-ħerqa u turi interess fl-attivitajiet kollha sakemm laħqet viċi-president ta' l-istess għaqda u riċentement ukoll president. Maria Rosaria kienet ukoll pjanista u attriċi, imma aktar kellha tokkupa l-ħin torganizza attivitajiet kulturali għad-diversi għaqdiet u tipparteċipa fihom. Fost dawn l-organizzazzjonijiet kellha wkoll l-Istitut Kulturali Malti, kif ukoll dak Taljan, u l-ieħor Ġermaniż. Fost l-attivitajiet li kienet torganizza kien hemm *radioplays*, kunċerti, laqgħat ta' l-arti, letteratura, u qari ta' poeżija. Kienet tikkollabora ma' artisti u awturi u, fost l-oħrajn, qalbet għall-Malti opri, drammi u poeżiji tan-nutar V.M. Pellegrini. Kienet ukoll tiddisinja l-kostumi għall-palk. Iddedikat il-ħajja twila tagħha għall-kultura mingħajr ftaħir u mingħajr ma stenniet ringrazzjamenti. In-nuqqas tagħha jinħass minn min kien jafha mill-qrib, l-aktar fl-ambjent kulturali. Nibqgħu niftakru fiha bi gratitudni.

Guido Lanfranco

Maria R. Pisani

GĦAJDUT, QLAJJIET U FOLKLOR FUQ IR-RETTILI U L-AMFIBJI TAL-GŻEJJER MALTIN

Kitba u ritratti ta' **Arnold Sciberras**
Disinji ta' **Jeffrey u Romario Sciberras**

Kważi r-rettili u l-amfibji kollha tal-gżejjer Maltin matul is-snin ntqal fuqhom għajdut u inqalgħu dwarhom qlajjiet minħabba l-apparenza, il-mod kif jiċċaqalqu, jew il-mod kif jikkomunikaw. Ħafna minn dawn il-qlajjiet huma ta' xeħta negattiva u ftit li xejn għenu biex dawn l-organiżmi joktru u jiżegħdu fis-selvaġġ.

L-artiklu fuq dan is-suġġett li ġie ippublikat fl-aħħar 'Imnara' ġabar dak kollu li instab fuq il-gremxula ta' Malta. Dan ix-xogħol preżenti se jiġbor il-bqija tar-rettili ta' Malta kif ukoll l-amfibji.

XI ĦAĠA OĦRA FUQ IL-GREMXUL...

Mill-aħħar kitba 'l hawn ġbart xi affarijiet oħra fuq il-gremxul. Kif semmejna, il-kulur li jkollha din l-ispeċi fi żmien in-namra huwa wieħed li jiġbed l-għajn, u barra li kien hawn Maltin li joqtlu l-gremxul bil-wadab, kien hawn xi barranin li xtaqu jieħdu xi eżemplar lura lejn pajjiżhom għal xi raġuni jew oħra imma sabuha diffiċli jakkwistawhom minħabba il-ħeffa li għandhom. Kien hawn nies li pruvaw diversi sistemi (li ħafna minnhom kienu jintużaw ukoll għall-għasafar fosthom waħda imsejħa **turmentina**). Fl-1843 ġie ddukumentat minn ċertu George Waring li kien qed iżur pajjiżna u baqa' mistagħgeb bl-isbuħija ta' dawn l-annimali, iżda sabha diffiċli li jaqbad xi eżemplari. Kien uża sistema magħrufa bħala 'blow-pipe' li kien juża f'pajjiżu fuq ħlejjaq oħra. Din kienet tikkonsisti fi tliet biċċiet kanen (biex ikun eħfef li ġġorrhom) li jintramaw f'waħda u jlaħħqu tul ta' bejn wieħed u ieħor 90cm (il-ħxuna mhix magħrufa). Kienet tigi ikkargata b'boċċi żgħar ta' tafal ippressat. Wieħed jimmira lejn il-priża, jonfoħ bis-saħħa u peress li l-boċċa tat-tafal tkun magħmula eżatt biex tiġri ġol-kanna, l-arja kienet tisparaha b'saħħa kbira lejn il-priza. Mhux magħruf għala ried jieħu dawk l-eżemplari li storda jew qatel lura miegħu imma jgħidlek li ħadhom lura lejn daru ġo flixkun wiesa' ta' l-inbid. L-istess metodu intuża biex qabad il-wiżgħa tal-kampanja. Fl-istess dokument hemm miktub li dan huwa sport pjaċevoli u minn banda huwa irħas mill-qtil ta' l-għasafar. Mill-kitba dan l-awtur juri li ma tantx kien jogħġbu l-qtil ta' l-għasafar imma ma jsibiex daqshekk bi kbira li joqtol ħlejjaq żgħar bħal rettili. Fl-istess kitba isemmi ukoll li ltaqa' ma ħafna xaħmet l-art u ma' serp wieħed. It-tieni ħaġa li ġbart rigward il-gremxula hija l-unika rabta ta' dan ir-rettili mal-mediċina. Wieħed mill-ħafna rimedji għall-felul lejn Għajn Tuffieħa u anke xi partijiet mill-Mellieħa kien li tinqabad gremxula u tinqasam min nofs, ħajja, fuq il-felula u mbagħad bija togħrok id-demm sħun. Mhuwiex magħruf f'liema epoka dan kien isir. L-aħħar ħaġa li ġbart huma żewġt iqwiel marbuta ma' dan l-annimal u frazi: **Għawdxi żokrati l-gremxul ħasbu kavati**, li jfisser li l-Għawdxi huwa rgħib wisq. **Min għandu l-faham miblul kull xkumvata jaħsibha gremxul**, li jfisser li min ikollu t-tort qatt ma jgħix bil-kuxjenza kwieta u jaħseb ħazin f'kollox. Il-frazi li ġbart hi għal xi ħadd li jkun qiegħed jieħu ħsieb jew għassa ma' xejn, ma' xi ħaġa li mhix importanti jew jaħdem f'xi post diżabitat. Tismagħhom jgħidulhom lil dawn in-nies: **dak xogħlu għassa mal-gremxul**.. Tintqal f'ħafna inħawi f'Malta tant li ġieli inkitbet f'xi stejjer lokali miktubin bil-Malti.

IL-WIŻA'

Fil-gżejjer Maltin għandna żewġ speċi ta' wiża'; il-wiżgħa tal-kampanja (*Tarentola mauritanica*)) li tlaħħaq tul ta' madwar 15cm u il-wiżgħa tad-djar (*Hemidactylus turcicus*) li tlaħħaq tul ta' madwar 10cm. Barra id-daqs, id-differenza bejniethom hija vasta, fosthom il-kuluri u il-qagħda. Fil-waqt li il-wiżgħa tal-kampanja għandha il-ġilda tixbah lil dik ta' kukkudril, tad-djar m'għandiex dawk il-qxur daqshekk ħorox u lewnha hu minn vjola ċar għal roża skur li jagħti l-impressjoni li hi trasparenti. F'ċertu postijiet f'ġisimha jekk wieħed jaraha sew, huwa vera li tista' tara l-forma ta' l-organi ta' ġewwa speċjalment in-naħa posterjuri lejn iż-żaqq. Id-differenza li wieħed għandu jfittex sakemm jidra jagħraf dawn l-ispeċi hija dik tad-dwiefer (ara l-ewwel kitba). Bla dubju ta' xejn il-wiża' huma l-iktar rettili mistkerrha f'pajjiżna. Minnbarra l-istruttura tagħhom u l-ħila li jitilgħu ma' uċuħ lixxi ħafna, ħafna jgħidulek u jemmnu li dawn għandhom xi tip ta kolla ma saqajhom u dan m'hu minnu xejn. Il-ħila li għandha il-wizgħa biex titla' ma dawn l-uċuh huwa meravilja tan-natura għax fil-verita xejn m'hu daqshekk lixx.

Jekk wieħed jara wiċċ ta' - ngħidu aħna - ħġieġa taħt mikroskopju qawwi jinnota li f'dak iċ-ċokon xorta ikun hemm ftit tħarbit. Dak hu li jippermetti lil dawn ir-rettili jiggranfaw u jaqbdu. Jekk bl-istess mod nagħtu ħarsa lejn il-pali ta' idejn u saqajn il-wiżgħa ninnutaw li l-fili tal-marki tas-swaba' (dawk li fil-bniedem jissejjħu *fingerprints*) tagħha huma fondi ferm u jekk tħares bejn dawn il-fili ssib qishom bħal ganċijiet mikroskopiċi li jqabbdu ma' l-iċken tikmixa tal-wiċċ li jkunu fuqu. Hawn minn jgħidlek li għandhom saqajhom bħal '*suckers*'. Ghalkemm dan mhux eżatt imma fir-realta l-istruttura tas-sieq tifforma ukoll xi tip ta' vakum li tkompli tgħin lill-ganċjiet biex is-sieq tqabbad.

Il-wizgħa dejjem kienet meqjusa bħala animal ikrah, moqżież u diżkustanti. Mhux l-ewwel darba li tisma' lil xi ħadd jgħidlek 'qisha wiżgħa din daqs kemm hi kerha' Fl-antik kienu anki jassoċjawha mal-mard tal-ġilda fosthom il-ġdiem. Dan minħabba id-dehra tal-ġilda speżjalment dik tal-wiżgħa tal-kampanja u l-mod kif tinża' l-ġilda l-qadima. Il-wiża' jinżgħu l-ġilda f'biċċiet żgħar u twal imdendlin, mhux bħas-serp, li jinża' l-ġilda sħiħa, u lanqas bħall- gremxula jew ir-rettili l-oħra li jinżgħu b'mod differenti u ħafna drabi tagħti dehra ta' xi ħaġa marida peress li il-ġilda l-antika tkun bajda. Biex tkompli tgħaxxaq kollox, biex ma taħli xejn dawn il-biċċiet iddur għalihom u tikolhom, allura tidher izjed bħala animal maħmuġ. G. Despott (naturalista Malti) fl-1915 kiteb li sabha diffiċli biex isib tfal jiġbrulu xi wiza' għall- studji tiegħu. Jien stess niftakar lil nannti tgħidli biex ma naqbadx wiza' b'idejja għax jistgħu imarduli il-ġilda - ħaġa li m'hi minnha xejn. Meta kont qed niġbor dan it-tagħrif indunajt ukoll li lill-wiżgħa tad-djar hawn ħafna jaħsbuha li hi l-ferħ tal-wiżgħa tal-

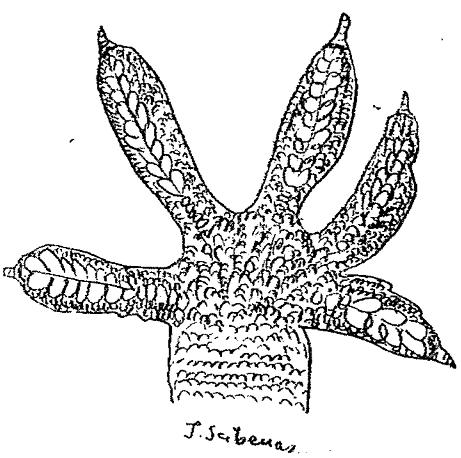

Id ta' wiżgħa minn taħt.

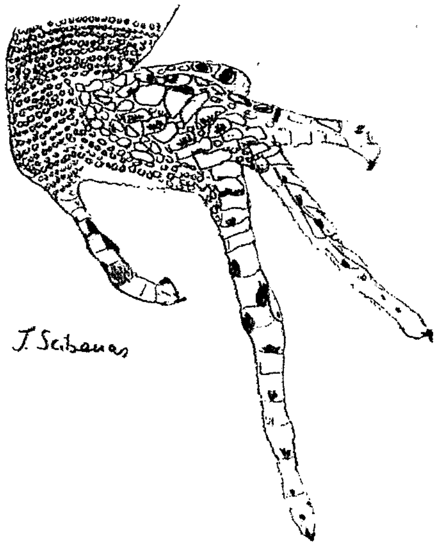

Sieq ta' gremxula minn fuq.

kampanja u jaħsbu li hi wiżgħa marida li waslet biex tmut. Fiehmuni għala jaħsbu hekk u qaluli li il-ġilda tibda tiddajjef allura issir trasparenti u jibdew jidhru l-affarijiet ta' ġewwa.

Qlajja' oħra interessanti hi li meta wiżgħa tixxemmex ħafna il-ġilda tagħha tinħarqilha, tibjadilha u tintela bit-tikek ħomor. Dan hu kollu minnu imma m'għandu xejn x'jaqsam max-xemx. Il-wiżgħa filgħodu kmieni tiskura l-kulur tal-ġilda biex tassorbi kemm jista' jkun malajr energija mis-sħana tax-xemx. Li jiġri wara hu li kif tassorbi biżżejjed enerġija, tiċċara l-kulur taghha biex b'xi mod tikkontrolla naqra t-temperatura tagħha. Irridu inżommu f'rasna li ir-rettili huma animali ta' demm kiesaħ u dawn ma jikkontrollawx it-temperatura ta' ġisimhom bħalna, imma ġeneralmant it-temperatura tkun fl-istess jew ftit gradi differenza mill-ambjent ta' madwarhom. It-tikek ħomor m'huma xejn ħlief tip ta' qurdien żgħir ħafna (li probabbli hu l-istess li jinstab fuq il-gremxul speċjalment ta' gżejjer żgħar) li f'temperaturi normali ssibu fl-irkejjen tal-ġisem (bħal bejn is-swaba', taħt l-abt ta' l-id u tas-sieq, madwar l-għajn u ħdejn it-toqba tal-widna) u meta togħla t-temperatura din il-qurdiena tinfirex mal-ġisem.

Għajdut ieħor magħruf ħafna hu li l-wiżgħa toqtol l-għasafar tal-gaġġa bil-qata' li tagħtihom jew bil-kruha tagħha meta jarawha u tisraqilhom il-bajd. Ma naħsibx li din ta' l-aħħar żviluppat mix-xejn għax nemmen li għasfur (bħal ta' l-għana) jista' jitgerrex u jinħasad minn wizgħa li tista' tlaħħaq ċertu daqsijiet pjutost ikbar mill-għasfur. Insibha diffiċli biex nemmen li tisraq il-bajd għax dan ir-rettili ġeneralment jattakka priża li tiċċaqlaq bħal baħrijiet, nemus, ecċ. Ma neskludix il-fatt li hu possibli li wiżgħa kbira hi kappaċi tibla' bajda ta' għasfur tad-daqs ta' l-għana speċjalment jekk ikun hemm riħa li tattiraha (bħal xi bajd mifquh) imma in-numri ta' l-attakki huma negliġibli u mhux kif jgħidu - li ma thallix bejta bi kwietha.

Isemmu ukoll li l-wiżgħa, meta tkun f'xi diffikulta jew f'xi ġlieda, twerżaq. Dan hu minnu għax meta tinqabad tagħmel dan il-ħoss ta' twerżiqa irqiqa. Ħaġa interessanti hi li n-nies jafu li l-wiżgħa għandha ilsien twil biżżejjed biex tilgħaq għajnejha. Dan hu minnu għax biex dan l-annimal iżomm għajnejh imxarrbin, jilgħaqhom. Il-kpiepel ta' l-għajnejn f'dan l-annimal ma jeżistux u dak huwa l-unika sors minn fejn jistghu jixxarbu. L-istess jintqal għad-denb meta jinqata' (bħal dik tal-gremxula) li jidgħi; imma ma tissemmiex l-istorja ta' żewġt idnub. Dan jista'

jkun għax il-każi ta' żewġt idnub fuq il-wiżgħa huma ħafna aktar rari milli fil-każ tal-gremxul.

Il-wiżgħa minn mindu ġiet iddokumentata l-ewwel darba, ġiet meqjusa bħala animal ikrah u mistkerrah. Waring fl-1843 jiddeskriviha bħala kerha u annimal li jidher feroċi u d-dehra ta' għajnejha hi ta' annimal kattiv. Illum għalkemm bl-edukazzjoni ħafna nies jafu li dan ir-rettili huwa ta' ġid u jidħol fid-djar għal-priża tiegħu, xorta waħda ma jriduhx f'darhom għax għad hawn min jemmen li l-wiżgħa tista' taqa' fuqu jew aktar mod umoristiku taqa f'ħalq dawk in-nies li jorqdu b'ħalqhom miftuħ.

IX-XAĦMET L-ART

F'Malta insibu speċi waħda minn din il-familja (Scincidae). Ix-xaħmet l-art ta' Malta *Chalcids ocellatus* huwa wieħed minn dawk ir-rettili li huma meqjusa bħala speċi primittiva għax għandhom ħamest iswaba u huma qosra. L-isem Latin *ocellatus* ifisser **għajn** u din taqbel għal dan l-ispeċi għax dahru mimli tikkek suwed b'tikka oħra ġo fihom bajda li taghti id-dehra ta' ghajn. Dan l-annimal huwa tawwali u mibrum u għalkemm jidher tond imma għandu xorta erba' nahat. L-isem ta' dan l-annimal bil-Malti zviluppa għax jagħti d-dehra ta' gremxula kbira mimlija xaham titkaxkar ma' l-art. Fċerti irħula nsibu lil min jirreferi għalih bħala zalzett jew mazzit tal-ħitan (f'Birżebbuġa) u dawk li m'humiex intizi fin-natura jitfixklu ħafna l-isem ta' xaħmet l-art ma' ħanzir l-art (woodlouse) li huwa tip ta' krustaċ. Ix-xaħmet l-art ilu ħafna ippersegwitat f'pajjiżna. Barra li kien jinqabad u jinqatel għal xejn b'xejn u b'diversi modi, kien ukoll jinqabad għall- użu mediċinali. Dari, xi bdiewa kienu jippruvaw jolqtuh bil-minġel jew zappun jew xi għodda oħra tar-raba'. Dan l-annimal joħroġ minn xi ħajt tas-sejjiegħ nofsu barra mit-toqba jixxemmex jew jistenna xi serbut nemel għaddej u joqgħod inaqqar minnu u kif jara xi dell riesaq viċċin jidħol lura b'saħħa kbira. Meta jidħol b'lura diffiċli jinqabad, imma meta **jdur** biex jidħol - hemm ġeneralment kien ilaqqatha. Kien jinqatel ukoll bl-istess sistema tal-gremxula jiġifieri jisparawlu bil-wadab, iżda minnflok jintremew, dawk li kienu jkunu imdaqqsin (mhux anqas minn 10cm) kienu jinġabru u jittieħdu għand l-ispiżjar. Il-ħlas kien ikun ta' mhux aktar minn żewġ soldi u meta kien jinqabad xi wieħed kbir forsi kont takkwista tlieta (12-il sold jagħmlu xelin, 5 ċenteżmi tal- lum). Skond individwu li kellimt, l-annimal ried għallinqas ikun għadu sħun jew jidher m'ilux mejjet biex l-ispiżjar kien jaċċettah. Imma ħafna drabi l-iżpiżjar kien iridu mejjet ghax il-maggoranza ta' dawn in-nies kienu jibżgħu minnu jew jitqażżuh ħaj.

Skond informazzjoni li irnexxili nikseb, mix-xaħmet l-art kien jittieħed xi tip ta' żejt li kien joħroġ mix-xaħam tiegħu. Dan iż-żejt kien jitħallat ma' xi sustanza oħra meħuda mill-istess xaħam, kif ukoll ma' xi fdalijiet maħruqin tiegħu, u din it-tahlita kienet isservi bħala forma ta' loppju. Ix-xaħam tiegħu jingħad ukoll li kien jgħin nisa ħawlin (infertili) isiru għammiela u prolofiċi. Ingredjenti oħra minnu kienu jintużaw għall-problemi ta' l-għajnejn. Kienu ukoll jemmnu (sa fejn sibt jien mingħajr provi xjentifiċi) li x-xaham ta' taħt il-ġilda tiegħu kien jgħin lil min hu qargħi jew fartas biex jitlagħlu xagħru u dawk li qed jitfartsu biex jiqfilhom. Mhux eżatt magħrufa meta beda l-użu tax-xaħmet l-art fil-medicina imma skond dokument ilu żgur aktar mill-1843. Il-qbid ta' dan ir-rettili għal dawn l-iskopijiet dam sejjer żgur sas-sebgħinijiet tas-seklu l-ieħor u dan ikkonfermajtu ma' persuna li fi tfulitha kienet taqbad ix-xaħmet għal dawn l-iskopijiet li semmejna. Il-qtil ta' dan ir-rettili naqas ħafna fid-disgħinijiet meta ġie protett mal-bqija tar-rettili l-oħra, zdiedet l-edukazzjoni fuq dawn il-ħlejjaq. Illum għad hawn ħafna minn jaħseb li ix-xaħmet l-art għandu ġilda tleqq għax jirħi ż-żejt mill-pori tal-ġilda biex ikun jista' jiżloq. Dan mhu xejn minnu għax dan ir-rettilu ma jirħi l-ebda żejt imma għandu il-qxur ileqqu minnhom infushom. L-istruttura ta' kif hu mibni dan l-annimal hi kemm xejn differenti mis-sriep u mil-gremxul għax il-ġilda fiha nfisha qisha tarka ta' protezzjoni għalih. Li kellek tara xi xaħmet li ilu ftit mejjet, malajr tinnota li ma jkunx hemm biss l-iskeletru tieghu (li għall-proporzjon ta' dan l-annimal hu zgħir u dgħajjef) imma jkun hemm ukolll hafna drabi l-qxur ta' barra għadhom sħaħ.

Tisma' ukoll minn jgħidlek li jekk taqtalu saqajh jew denbu jergħu jitilgħu. Ma rridx nidhol fil-moral tal-ħaġa imma żgur li dan mhux minnu. Id-denb veru jerġa' jitla' imma bil-mod ħafna u inqas effiċċjenti minn dak ta' gremxula. Jgħidulek ukoll li jekk jigdmek xaħmet l-art jaqbad miegħek u ma taqalgħu b'xejn, u trid ittajjarlu rasu biex taqalgħu u fejn jigdmek jintefaħlek ħafna. Huwa minnu li dan l-annimal għandu ġidma veru b'saħħitha. Ma rridux neskludu l-fatt li dan jiekol frott u insetti b'qoxra iebsa sa anki bebbux, imma jista' wieħed jevita li jingidem billi ma jmissux jew jittantah għal xejn. Ix-xaħmet ġeneralment jaħrab u jirtira jekk ikun jista'. Dan ir-rettili mhux valenuż u m'għandux fih xi likwidi li jirritaw. Imma qatt ma tista' tgħid xi jkun għadu kemm kiel. Ħaġa oħra nteressanti li smajt mil-Qrendi u Birżebbuġa hi li x-xaħmet l-art jiekol il-qxur tal-bajd tiegħu għalhekk ma ssibx bajd tiegħu, u li jżoqq ukoll il-frieħ. Dan mhux minnu. Xejn affattu. Ir-raġuni hi li ix-xaħmet huwa l-unika rettili f'pajjiżna li ma jbidx imma jwelled, allura qatt ma tista'

issib bajd tiegħu. Din il-qlajja' forsi qamet għax mhux l-ewwel darba tara xi wieħed minnhom jiġri b'xi bajda ta' xi animal ieħor ġo ħalqu peress li dan jiekol kull ma jista' jlaqqat. Minn naħa l-oħra ma naħsibx li hu minnu li jżoqq il-frieħ għax il-maġġoranza ta' dawn ir-rettili jabbandunaw iż-żgħar tagħhom u ġieli jkun jkun hemm anke każi ta' kannibalizmu. Imma mhux l-ewwel darba li ssib xi xaħmet adult qrib iż-żgħar tagħha.

Ħaġa interessanti (li ħafna nies innutawha bħali) hi l-passi li jħalli warajh dan l-animal. Din anki ġieli ssemmiet f'xi kitbiet. Dan ir-rettili, speċjalment meta jiġri fuq ir-ramel, iħalli warajh marka li tixbaħ dik li jħalli 'tyer' ta' rota. Jekk ma tkunx taf li huma marki tax-xeħmet taħseb li huma ta' rota għax għandek ħaġa ħoxna fin-nofs magħmula minn ġismu u ħafna tikkek maż-żewġt iġnub magħmulin minn saqajh. Aħna n-naturalisti nafu li f'Kemmuna jeżistu xaħmet l-art pjuttost ikbar minn dawk ta' Malta. Filwaqt li huma l-istess speċi ta' xaħmet (sa fejn nafu s'issa), l-ikbar xahmet li qatt ġew irrekordjati, kemm f'dak li hu tul u anke ħxuna, kienu minn Kemmuna. Jista' jkun li dawn huma ġenetikalment differenti imma jista' jkun ukoll li dawn jingħataw aktar ċans li jgħixu! Biex nagħlaq bit-tajjeb fuq dan l-annimal: dan l-aħħar il-popolazzjoni tiegħu f'Malta reġgħet bdiet tiżdied u issa b'kuntentizza ngħid li anki beda jidher f'ċertu lokalitajiet fejn kien ilu ma jidher is-snin.

IL-KAMALEONT

Minn din il-familja f'Malta insibu speċi waħda. Din hi il–kamaleont li nsibu fl-Ewropa (*Chamaeleo chamaeleon*). Dan ir-rettili mhux minn dejjem kien jinstab Malta. Inġab hawn bejn l-1846 u l-1865 minn xi missjunarji protestanti. Minn dak iż-żmien 'l hawn dan l-annimal infirex u sab postu fl-ambjen naturali Malti fejn jikkompeti għall-anqas ma' rettili oħra peress li jippreferi s-sigar u l-ambruxxelli fil-waqt li l-oħrajn iħobbu l-art u l-ħitan. Izda xorta xi kultant huwa ta' dannu għax meta jsib ruħu b'nuqqas ta' insetti u f'ambjent ristrett ma' ħlejjaq oħra (bħal eżempju - fuq Kemunett), hemmhekk dan l-annimal jikkaċċja ukoll il-gremxul li dawn huma popolazzjoni endemika tal-post allura huma vulnerabli għal bidliet bħal dawn. Kapaċi jlaħħaq tul ta' madwar 30cm imma ħafna drabi f'pajjizna insibuh ġeneralment ferm iżgħar. Ibid ġol-bejta madwar ħmistax-il bajda.

Għalkemm xi darba jew oħra lil dan l-annimal kulħadd sema' bih, il-maggoranza tan-nies qatt ma raw wieħed. Waħda mill-raġunijiet probabli hi l-ħila ta' dan l-annimal li jinħeba fl-ambjent li qiegħed fih permezz tal-kuluri tiegħu u il-mod kif jimxi. Meta din il-kreatura tipprova tinħeba mill-għadu jew mill-priża saħansitra timxi l-quddiem u lura bl-iskossi qisha werqa fir-riħ. Ħafna jaħsbu li skond fuq xiex ikun dan l-annimal ġismu ibiddel il-kulur awtomatikalment imma dan mhux minnu. Barra li jbiddel il-kulur biex jinħeba, jbiddlu ukoll biex juri l-emozzjonijiet. Imma l-aktar li juża l-kulur hu biex jikkomunika ma' sħabu. Filwaqt li kamaleont kalm issibu ta' kulur il-ħaxix, wieħed irrabjat issibu minfuħ, b'ħalqu miftuħ u ta' kulur iswed. Ħafna jaħsbu li jekk issibu fuq il-madum abjad u hu jkun ta' kulur griz ċar allura jkun wasal biex imut. Hawn min jaħseb għalhekk li l-madum joqtol lil dan l-annimal. Fil-verita il-madum ma jagħmel xejn lil din il-ħlejqa, imma kamaleonte bajdani ħafna (u għajnejh fil-ħofra) jindika li il-mewt hi viċin. Minbarra din tal-maduma, jissemma wkoll li jekk tagħmlu fuq l-aħmar imut. Skond ċertu nies, meta l-kalameonte jkun fuq l-aħmar tant jippompja il-vini biex jiħmar li jmut. Dan m'hu xejn minnu imma biss fantasija. L-immaġinazzjoni kultant tħobb tiġri bina.

Tisma' ħafna min jgħidlek li lsienu hu darbtejn itwal minnu, u anki tlieta; li jkun romblu u imbagħad jisparah 'l barra billi jonfħu; u anke li dan l-annimal m'għandux snien imma ħanek b'saħħtu. Skond l-aħħar studji li saru, ilsien dan l-annimal kapaci jlaħħaq 66 fil-mija tat-tul ta' ġismu u denbu flimkien. Ilsienu mhux romblu, imma ippakkjat qisu għonq ta' *'straw'* fuq biċċa qarquċa. Kif jara il-priża tiegħu, għajnejh (li kapaci iduru 360 grad) jiffukaw it-tnejn fuqu u b'saħħa ta' muskolu ippumpjat bid-demm lsienu jistira. Fil-ponta għandu ħofra bi bżieq iwaħħal. Il-priża teħel ma' lsienu u hu jiġbdu lura. Snien għandu filliera fuq u filliera isfel, b' total ta' mitt sinna żgħar ħafna. Dawn huma parti mill-għadam tax-xedaq (f'kelma waħda għandu xedaq li huwa forma ta' serrieq). Is-snien ma jintużawx biex iqatta il-priża imma biex jaffigħa u jkissirha biex tkun tista tinbela' sħiħa.

Ħafna qaluli li l-kamaleont huwa trux għax toqob tal-widnejn m'għandux. Minkejja li tinstema' stramba dan huwa minnu għax dan l-annimal huwa wieħed mill-

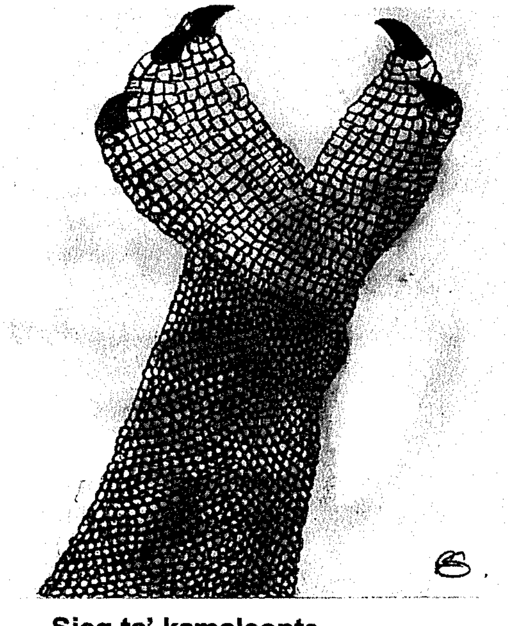

Sieq ta' kamaleonte

ftit rettili li ma jisimgħux. Mhux biss tanbur m'għandu imma saħansitra lanqas toqba tal-widnejn. Skond ħafna xjentisti dan ir-rettilu jħoss biss xi vibrazzjoni li jirċievi minn xi ħsejjes u minn xi caqlieq li jinzerta jaħbat ma' ġismu. Ngħiduha kif inhi, tant għandu għajnejh iżebbġu 'l hinn u 'l hawn u tant għandu ħila jgħix mistoħbi li dawn biss huma biżżejjed biex jikkaċċja u jipproteġi ruħu.

Ħafna jgħidulek li għandu biss żewġt iswaba' ħoxnin f'kull pala t' idu u ta' sieqħu biex jaqbad mas-siġar. Dan m'huwiex eżatt għax jekk wieħed jinnota is-sieq sewwa jintebaħ li hemm ħamest idwiefer fuq kull sieq. Kull difer jirrappreżenta subgħa li xi darba kien separat, imma li issa ngħaqad ma' ta' maġenbu biex jadatta aħjar għall-ħajja fuq is-siġar. L-idejn ta' quddiem għandhom żewġ swaba' magħqudin fuq in-naħa ta' ġewwa u tlieta magħqudin fuq in-naħa ta' barra. Is -saqajn għandhom l-istess ħaġa imma bil-kontra.

Jgħidulek ukoll li ma jgħix fuq is-siġar taċ-ċitru għax ir-riħa tal-frott tistordih. Huwa minnu li f'xi ġnien mimli ċitru dan l-annimal ma jkampax fil-tul, imma mhux ir-riħa tal-frott li tagħmillu l-ħsara iżda in-nuqqas ta' ikel li jsib fuq is-siġar. F'Malta l-kamalejonte ssibu l-iżjed jitgħaxxaq fuq xi xitla tal-bużbież jew xi tamarisk, imma ssibu wkoll fuq ħafna siġar aħra.

Sa ftit żmien ilu kont għadek issibu jinbiegħ fuq il-monti. Niftakarhom ibigħuh xi tliet liri Maltin. Biex jaqbduh kienu jfittxuh l-iktar bil-lejl - għax jekk titfa' d-dawl fuq siġra li fuqha jkun hemm dan l-annimal, malajr jinkixef għax id-dawl jirrifletti lura minn fuqu. Ħafna li kienu jrabbu dan l-annimal kienu jagħlfuh it-tadam. It-tadam il-kamaleonte ma jiklux, għax jiekol insetti biss, u kien jispiċċa jmut fi ftit gimgħat. Fortunatament dawn l-affarijiet llum, bit-tagħlim li hawn, saru xi ħaġa ta' dari.

IS-SRIEP TA' MALTA

Mela Pawlu qabad qabda zkuk niexfa u tefagħhom fin-nar. Maz-zkuk kien hemm lifgħa, li malli ħasset is-sħana, ħarġet u qabdet ma' id Pawlu. In-nies tal-gżira, kif raw il-lifgħa imdendla ma' idu, bdew jgħidu wieħed lill-ieħor, "dan ir-raġel żgur xi qattiel, għax għad li ħelisha mil-baħar, il-ġustizzja ma ħallitux jgħix". Imma hu farfar il-lifgħa ġon-nar u ma ġralu xejn. Huma stennew li jarawh jintefaħ jew jaqa' u jmut f'daqqa. Wara li damu jistennew u raw li ma ġralu ebda deni, bidlu il-ħsieb u bdew jgħidu li kien xi alla. (Atti 27-28, 3-6)

Dil-kitba t'hawn fuq, barra li hi ta' l-valur reliġjuż, hija l-iktar kitba qadima li ssemmi r-rettili f'pajjiżna. Dan it-tagħrif qajjem ħafna kwistjonijiet u mistoqsijiet jekk qattx eżistew f'Malta sriep velenużi. Din il-kitba fl-Atti ta' l-Appostli trid tgħid li n-nies li kienu jgħixu f'Malta ta' dak iż-żmien kienu jafu li jeżistu fostna sriep velenużi. Imma m'hawn xejn li jiddokumenta li f'Malta qatt eżistew sriep bħal dawn. Ma nistgħux neskludu li setgħu eżistew, imma lanqas fossili qatt ma nstabu jew xi forma ta' indikazzjoni tal-preżenza tagħhom f'pajjiżna, bħal ma nstabu ta' rettili oħra fosthom fkieren ta' l-art, gremxul ġganti, rospi, żrinġijiet, u oħrajn. Minn-naha l-oħra n-nies li ġew ma' Pawlu żgur iltaqgħu xi darba jew oħra ma' sriep velenużi mill-pajjiżi li kienu ġejjin minnhom u ma nistgħux neskludu il-fatt li barra minn pajjiżna hawn sriep li jixbħu il-lifgħa li huma valenużi. Kif żviluppat il-ġrajja eżatt tibqa' misteru imma huwa fi żgur li min jgħid li Malta m'hawnx sriep jew ħlejjaq oħra valenużi ikun qed jiżbalja.

Hawn ħafna min jgħidlek li mal-ġrajja ta' San Pawl u meta ħaraq il-lifgħa neħħa il-valenu mhux biss tas-sriep ta' Malta imma tal-ħlejjaq kollha ta' din il-gżira. Jekk ma nidħlux fl-aspett reliġjuż malajr nindunaw li dan mhux minnu għax jeżistu diversi tipi ta' ħlejjaq tal-baħar f'Malta li huma valenużi. Għadha kif instabet riċentement brimba valenuża u saħansitra għandna serp valenuż (ara l-parti fuq it-teleskopu). Issa jekk il-velenu jasalx biex joqtol bniedem jew le, dik ħaġa oħra, imma l-fatt huwa li għandna ħlejjaq valenużi f'Malta.

Illum f'Malta jeżistu erba' speċi ta' sriep. Dawn huma:

Il-lifgħa (*Zamenis situla*), l-iżjed serp magħruf fil-gżejjer Maltin. Ħafna iżda ma jikkunsidrawhiex bħala serp. Ma nafx għaliex. Ftit huma dawk li jafu eżatt kif inhi lifgħa, imma meta titkellem man-nies, ħafna jgħidulek li l-lifgħa mhix serp. Dan mhux minnu. Il-lifgħa hija serp mżewwaq b'ħafna lwien ibbazati fuq il-kannella ċar. Iżjed ma tixjieħ il-lifgħa iżjed tisbieħ. Kapaċi tlaħħaq tul ta' aktar minn 150cm Dan is-serp, bħal sriep oħra qiegħed dejjem jonqos, imma filwaqt li tnejn mis-sriep l-oħra kienu dejjem aktar skarsi, il-lifgħa anki jien niftakarha aktar kommuni. Ilum trid tagħmel wegħda biex tinzerta waħda. Barra li hija imsemmija fil-bibbja, jeżistu diversi għajdut u qwiel fuqha. L-iżjed qawl popolari hu: *Tħallix il-lifgħa tidħol f'komtok/f'ħobbok*. Jiġifieri tagħtix kunfidenza lil min jista' jdaħħlek fl-inkwiet. Il-lifgħa, bħas-sriep kollha mill-istorja ta' Adam u Eva 'l hawn, għandha fama ħażina. Qawl jixbħu imma mhux daqshekk magħruf hu: *Min idaħħal il-lifgħa f'komtu, ittemmu,* li jfisser li min jistieden l-inkwiet, jew jagħmilha ma' min hu ta' qattagħni, jiġi fil-għali

Is-serp l-iswed (*Hierophis viridiflavus*) huwa l-ikbar serp u l-aktar li għadek issib fil-kampanja. Minn dejjem kien komuni iżjed mill-oħrajn, u peress li issa kollox qed jonqos iżjed allura jispikka. Dan is-serp ġeneralment jilħaq tul ta' 150cm. Imma, bħal fil-każ tax-xahmet l-art, fuq Kemmuna sibt eżemplari twal sa anki 237cm. Minnaha l-oħra, l-eżemplari li sibt Għawdex kienu pjutost iżgħar minn ta' Malta. L-eżemplari li rajt tal-gżejjer ta' San Pawl terġa' kienu ferm iżgħar, u dan jgħodd kemm għas-serp l-iswed u kemm għal-lifgħa li ukoll tinstab hemmhekk. Il-kulur ta' dan is-serp (kif jissuġġerixxi ismu) meta jkun adult hu iswed imma meta ikun żgħir u għadu qed jikber ikun ta' diversi lwien differenti. Għalhekk hawn ħafna min iħawwad il-ferħ tas-serp l-iswed ma' lifgħa żgħira. L-iktar għajdut popolari fi gżiritna għal dan l-ispeċi hi li s-serp jagħmel għal-ħalib. Allura huwa ta' periklu għat-trabi – għax ikollhom il-ħalib ġo ħalqhom - u jekk isib tarbija, jidħol ġo ħalqha minħabba ir-riħa tal-ħalib u jifgaha. Dan mhu minnu xejn u tul ir-riċerka għal din il-kitba ma

sibt l-ebda indikazzjoni li dan hu vera. Imma dan hu għajdut popolari f'ħafna lokalitajiet f'Malta.

Hawn ħafna min jgħidlek li s-serp l-iswed toqtlu biss b'daqqa ta' qasba fuq rasu. Din qaluhieli ħafna bdiewa u ma sibtx dil-fehma minn fejn hi ġejja. Żgur li ma tgħoddx għal żmienna meta iktar hemm ċans li das-serp ilaqqat xi ħasla ċomb. Is-serp huwa ta' problema kbira għan-nassaba, u peress li s-serp l-iswed hu l-aktar komuni, n-nassaba ħafna drabi jaraw lilu bħala dak li għamlilhom il-ħsara. Għal serp li jkun għaddej ifittex il-priża, għasfur magħluq ġo gabjetta daqs tikka, ġo nofs għalqa mal-art, u ma jista' jaħrab minn imkien, huwa priża faċli u tentazzjoni kbira. Allura ħafna drabi s-serp jidħol għalih u jibilgħu. Imma mbagħad ma jkunx jista joħrog, għax ikun ħxien bl-għasfur ġo żaqqu. Fil-maġġoranza tal-każi ilaqqatha m'għand in-nassab, u għal dir-raġuni (għalkemm mhux din biss) s-sriep qegħdin dejjem jonqsu. Is-serp ikun fil-ġenna ta' l-art meta jsib ruħu f'xi għalqa miżrugħa, ngħidu aħna bil-qamħ, peress li din tattira ħafna ġrieden. Ħafna llum jifhmu li dan hu ta' ġid kbir fil-kontrol tal-grieden. Imma jew għax jibżgħu minnu, jew għax jisħet (għandna tendenza li nemmnu li kull ħaġa sewda, bħal baħrija, jew qattus, tisħet jew iġġib l-isfortuna), jew għal xi raġuni oħra s-serp jispiċċa jlaqqatha. Peress li ssibu f'dan it-tip ta' ambjent, iltqajt mal-qawl:
Is-serp l-iswed
fit-tiben issibu jitkiswed'.
Ma nafx eżatt xi tfisser iżda tawni diversi spjegazzjonijiet l-aktar fosthom li s-serp hawn ikun f'postu, komdu fit-tiben u ħafna drabi tkun l-aħħar swidija li jħallik tara dan is-serp qabel jiżgiċċa.

It-teleskopu (*Telescopus fallax*) huwa ferm inqas magħruf għax hu ferm aktar skars minn l-ewwel tnejn. Huwa l-uniku serp li-għandna li ma joqtolx il-priża tiegħu billi jifgaha imma billi jivvelenaha. Iħobb jiekol rettili oħra, filwaqt li t-tlieta l-oħra iżjed iħobbu jħufu għall-mammiferi żgħar bħal m'huma l-ġrieden. Joħroġ l-aktar bil-lejl. Jintagħraf malajr mill-ħabba t'għajnejh li għandha għamla ta' dik ta' qattus u jlaħħaq tul ta' mhux aktar minn 120cm sa 140cm. Peress li dan is-serp mhux daqstant magħruf l-ebda għajdut jew ħaġa oħra ma rnexxieli niġbor fuqu ħlief biss li hawn min jirreferi għalih bħala **l-lifgħa ta' bil-lejl.**

Is-serp l-aħdar (*Hemorrhois algirus*) huwa l-inqas magħruf fost is-sriep ta' Malta. Għandu lewn ma jagħtix fil-għajn. Kuluru hu griż bid-dbabar suwed u meta jixjieħ, fuq in-naħa posterjuri ta' rasu jiżdied il-kulur ikħal. Bħala tul huwa l-iżgħar fost is-sriep lokali u jlaħħaq madwar 100cm. Probabbli li, bħat-teleskopu, inġab Malta bil-vapuri tal-merkanzija fl-ewwel gwerra dinija fejn istabilixxa ruħu n-naħa tal-belt u l-portijiet tal-qrib fejn, sal-lum, għadek l-aktar li ssibu. Jinstab ukoll f'numru tajjeb f'xi ġonna l-belt, imma l-bqija rari kullimkien. Min-naħa l-oħra, t-teleskopu huwa rari wkoll, imma infirex anki sa l-Għadira. Ħafna nies lanqas jafu li jeżisti, imma xi wħud mill-Isla u mill-Birgu qaluli kemm il-darba li l-lifgħa ta' max-xtut isibuha bħala **l-lifgħa il-griża**. Probabbli jkunu qed jirreferu għas-serp l-aħdar.

AFFARIJIET OĦRA ASSOĊJATI MAS-SRIEP.

Qawl Malti li hu assoċjat mas-sriep jgħid: *In-nies ta' l-art, sriep ta' l-art,* li jfisser li l-bdiewa (in-nies ta' l-art) jgħaddu ħajjithom fl-għelieqi bħas-sriep, u x-xogħol tant jaħqarhom li daharhom jitgħawweġ u fl-aħħar imutu biex jindifnu ġol-ħamrija ta' l-art.

Minħabba l-miġja ta' San Pawl f'Malta, pajjiżna kien għal żmien twil

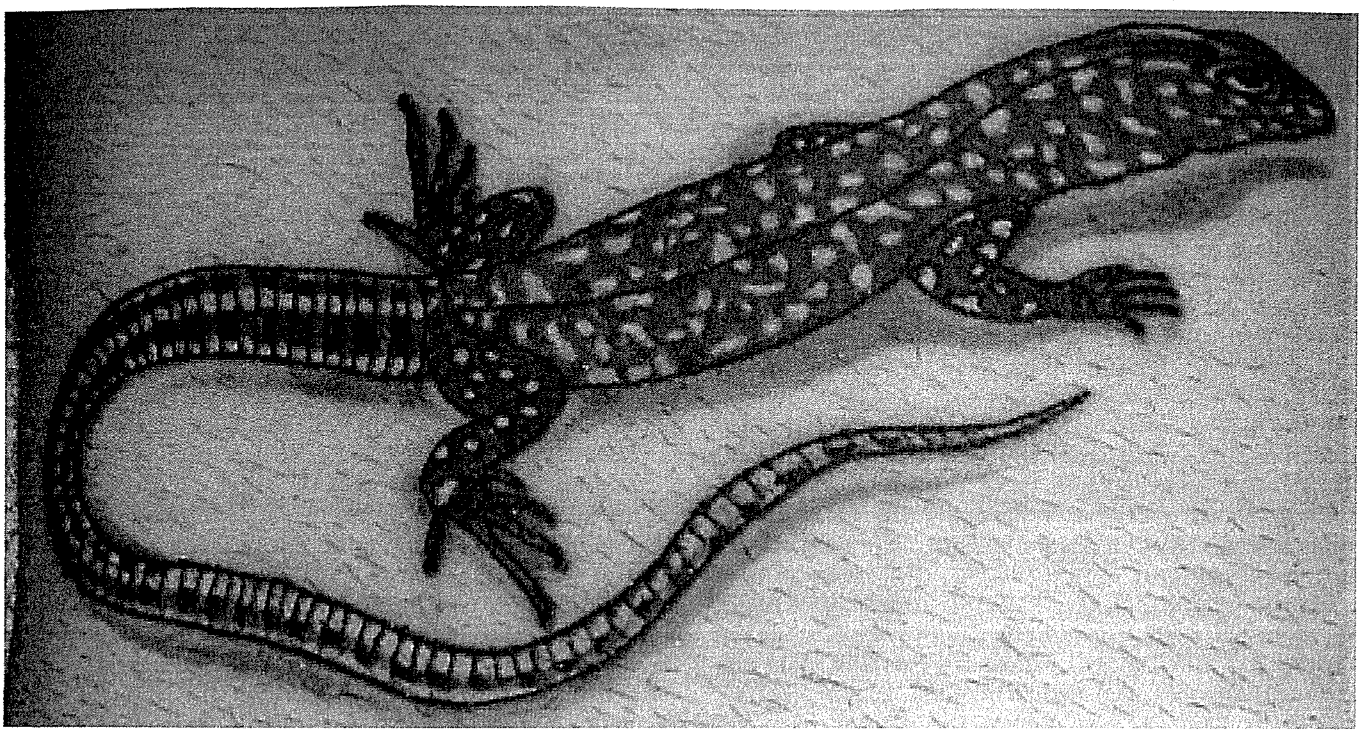

Gremxula ta' Kemmunett

imsemmi għall-kura tal-gdim tas-sriep velenużi. Kemm il-Maltin u kemm il-barranin kienu jemmnu li l-famużi *ilsna ta' San Pawl*, jekk jitfarrku u jinsaħqu fi trab, kienu jfejqu lil min jingidem minn xi serp velenuż. L-Ilsna ta' San Pawl huma fossili, snien tal-klieb il-baħar, dawk li jissejħu *għajnejn is-serp* huma rkiekel mis-sinsla tad-dahar ta' xi ħuta kbira ffossilizzata. Anke trab meħud mill-art jew mill-ħitan ta' l-għar fejn jingħad li kien ikkalzrat San Pawl, ir-Rabat, mħallat mal-bżieq ta' xi persuna li twieldet fil-festa tal-Konverżjoni ta' San Pawl, kien jgħin mirakoluzikament fil-fejqan ta' l-individwu.
Għajdut li jingħad mhux f'Malta biss, u li jien smajtu f'Ħal Luqa, jgħid li s-serp jekk taqtagħlu denbu ma jibqax valenuż. Xi wħud qaluli li jemmnu li velenu jkun n-naħa posterjuri ta' denbu, allura jekk taqtagħulu jibqa' jagħmel il-ġid – għax jiekol il-ġrieden u ma jkunx perikoluż!. Naf żgur li l-prattika, alavolja illegali, għadha issir għax kemm-il darba f'din il-lokalita sibt sriep, speċjalment sriep suwed, b'denbhom maqtugħ. Msejken serp, dik l-agunija li kellu jgħaddi minnha!

IL-FKIEREN TAL-BAĦAR

Minn dawn għandna 5 speċi irrikordjati fl-ibħra Maltin. **Il-fekruna ta' Kemp**, u **l-fekruna tat-tikek** dehru darba biss, allura it-tlieta l-oħra huma meqjusa parti mill-fawna Maltija għax jidhru ferm aktar spiss.

Il-fekruna tal-baħar is-sewda (*Dermochelys coriacea*) hija rari ħafna fl-ibħra tagħna u ġiet irrekordjata biss xi ħdax-il darba. Jingħad li laħamha mhux tajjeb għall-ikel. Ħafna mill-istejjer fuq dehriet ta' mostri fil-baħar ma kienu xejn ħlief din il-fekruna meta tixref għonqha f'wiċċ l-ilma - peress li tlaħħaq daqsijiet enormi ta' madwar 210cm fil-qoxra tad-dahar, u piż ta' 'l fuq minn 350Kg (u ġieli jaslu sa 600Kg). Dawn id-dehriet ta' mostri huma l-uniċi għajdut li nista' nsemmi fuq din il-fekruna.

Ma sibt l-ebda għajdut marbut mal-**fekruna tal-bahar il-ħadra** (*Chelonia mydas*). Din tixbaħ ħafna lill-fekruna tal-baħar l-komuni imma hija akbar u itqal. Jintgħarfu minn xulxin mill-qxur kustiljari. Filwaqt li il-ħadra għandha erba' minn dawn il-qxur, dik il-komuni għandha ħamsa. Il-qxur kustiljari tal-ħadra huma wkoll ta' l-istess daqs u spiss ikunu mtektka bil-kannella, jew b'lewn ir-ram aħmar, b'disinn jixgħel.

Il-fekruna tal-baħar il-komuni (*Caretta caretta*) kif jgħid isimha hija l-aktar li tidher fl-ibħra Maltin. Fl-imgħoddi kienet ukoll tbejjed ġo xi ramliet Maltin. M'hemmx xi għidut speċjail fuqha, imma l-Maltin jafu patflun ta' tagħrif ta' kif tinqabad, tissajjar u tittiekel. Fl-aħħar dil-fekruna ġiet protetta bil-liġi u ma tistax tinqabad. Dahar il-fekruna kien ukoll jintuża bħala dekorazzjoni, u anke bħala bażi biex titpinġa xi figura jew disinn fuqha. Ma nixtieqx noqgħod nirrepeti dak li diġa' nkiteb, imma nissuġerixxi lill-qarrej jara x-xogħol tajjeb ta' Steve Borg fl-Imnara numru tletin bit-titlu *'Kif kienet tissajjar il-fekruna f'Wied il-Għajn'*.

IL-FEKRUNA TA' L-ART

Minkejja li dawn m'humiex rettili lokali u qatt ma nstabu jgħixu fis-selvaġġ, il-fkieren ta' l-art ilhom jakkumpanjaw il-bniedem minn żmien il-qedem. Sa anke l-għadam tal-qoxra ta' darhom instab f'Għar Dalam u postijiet oħra ma' fdalijiet assoċjati ma' dawk tal-bniedem. Dawn l-annimali kienu u għadhom (imma llum illegali li tagħmel dan) jinġiebu minn postijiet oħra fil-Mediterran u l-Afrika ta' fuq biex jinħelsu fil-ġonna Maltin u kienu jitqiesu bħala barka u riżq. Filwaqt li illum jinstabu diversi speċi f'Malta, fl-antik meta kienu għadhom jintużaw fis- superstizzjonijiet u fil-mediċina (bla ebda bażi xjentifika) kien hawn l-aktar l-ispeċi ta' fekruna ta' l-art magħrufa bħala dik **ta' l-ixpruni** (*Testudo graeca*) u xi tnejn oħra. Illum irid ikollok permess biex iżżommhom u tkompli tkattar minnhom. Bil-ħruġ u l-esportazzjoni tal-fkieren mill-abitat naturali tagħhom li seħħet fil-mitt sena bejn l-1880 u l-1980 dawn il-ħlejjaq ġew fil-periklu li jinqerdu għal kollox.

Dari meta xi ħadd kien ikun ibati bl-aċċessjonijiet (jiġifieri b'tal-qamar), kienu jużaw id-demm ta' dan l-annimal. Kienu jemmnu li jekk tixrob id-demm frisk ta' din il-fekruna, preferibbilment waqt l-aċċessjoni nnifisha jew ftit wara, kont tfieq. Kienu jużaw id-demm ta' din il-fekruna wkoll għas-suffejra. Għal raġel marid bis-suffejra kienu jieħdu d-demm mis-sieq ix-xellugija ta' fekruna mara; u għal mara marida bis-suffejra kienu jieħdu d-demm mill-ġewnaħ tal-lemin (il-ġewnaħ hu s-sieq ta' quddiem) ta' fekruna raġel. Kienu jġiegħlu lill-marid ibill sebgħu l-kbir fid-demm u jagħmel salib bih fuq minkbejh u fuq irkubbtejħ.

Sibt tliet qwiel bil-Malti li fihom tissemma l-fekruna:. **Biex il-fqir jara xi faraġ il-fekruna trid titla' it-taraġ**, jiġifieri li x-xorti tal-fqir dejjem tagħtih fuq wiċċu u rari jġibha żewġ; **"Taħraq dinha l-għaġla', qalet il-fekruna x'ħin telgħet tarġa u waqgħet tnejn**, jiġifieri li l-fekruna ppruvat tagħmel l-affarijiet bil-għaġla u iktar waqgħet lura. Forsi verżjoni oħra ta' min jimxi bil-mod jasal kmieni. **Sema naqxet il-fekruna jew xita qliel jew riħ fortuna**, jiġifieri li meta fis-sema jidher dak is-sħab li nafuħ bħala dahar il-fekruna, sinjal li jew ġejja x-xita qawwija jew xi riefnu.

L-AMFIBJI

L-amfibji huma ħlejjaq li għandhom ġilda tiżloq u li tiflaħ għall-ilma. Hu għalhekk li ħafna minn dawn l-ispeci jgħixu fl-ilma, u ħafna drabi, għalkemm mhux l-ispeċi kollha, jbidu u jiddepożitaw il-bajd tagħhom fl-ilma. Iż-zgħar li jfaqqsu mill-bajd ħafna drabi ma jkunu jixbħu xejn lill-adulti. Ngħidu aħna l-marżepp (bl-Ingliż *tadpole*) li hu ż-żgħir taż-żrinġ, ma jixbaħ xejn liż-żrinġ. L-ispeċi ta' amfibji li nstabu l-fossili tagħhom f'Malta imma li llum huma estinti minn pajjiżna (għalkemm jinstabu postijiet ohra) huma **ir-Rospu il-Kbir** (*Bufo bufo)* u **ir-Rospu l-Aħdar** (*Bufo viridis)*. Ma' dawn instab iffossilizzat ukoll l-unika amfibju indiġenu Malti u li għadu jgħix fostna illum. Dan huwa **iż-Żrinġ** (*Discoglossus pictus)* li ġej minn familja primittiva, u llum tiġbor fiha madwar tmien speċi. Il-popolazzjoni li għandna f'Malta ta' dan iż-żrinġ hija ta' dik ir-razza imsejħa *pictus* u din tinstab biss fuq gżiritna u fi Sqallija. Il-popolazzjoni ta' dan iż-

żrinġ għalkemm għadha pjutost frekwenti qiegħda dejjem tonqos. Ir-raġuni għal dan hi sempliċi: il-ħsara li qed jagħmel il-bniedem, kemm bil-qerda ta' l-ambjent, kif ukoll bil-ġbir ta' l-ilma mill-widien fejn tgħix din il-kreatura. Barra minn hekk issa għandna problema oħra, li mhix ta' Malta biss imma saret problema dinjija – l-introduzzjoni ta' speċi aljeni li jistgħu jikkawżaw il-qerda tal-ħlejjaq ta' dak il-post. Ċerti drawwiet ħżiena wkoll ma għenux biex iż-żrinġ ikompli joktor. Dari, t-tfal kienu jaqbdu ż-żrinġijiet, jonfħuhom b'xi pamp tar-rota, mbagħad jifqgħuhom billi jirfsuhom. Iż-żrinġ kien jintefaħ kemm minn wara u kemm minn quddiem. Għadek sallum issib tfal li fil-ħarġa ta' nhar ta' Ħadd jaqbdulek l-imrieżeb minn Wied il-Qlejgħa, biex imbagħad iħalluhom imutu ġo xi bott - minkejja li dan hu illegali. Smajthom jgħidu kemm-il darba li ż-żrinġ jista' jdum taħt l-ilma għax jixrob l-arja mill-ilma, jew għax għandu xi pulmun enormi. Din mhix eżatt. Pulmun enormi m'għandux. Huwa veru iżda li jista' jdum taħt l-ilma għax jasorbi xi ftit ossiġnu mill-ġilda mill-istess ilma.

Fil-bidu tad-disgħinijiet ġiet introdotta speċi ta' żrinġ f'ħafna lokalitajiet tal-gżejjer Maltin. Wara li sar studju fuqha nstab li kienet speċi li kellha bżonn l-ilma s-sena kollha u allura ma setgħatx tgħix kullimkien fi gżiritna u tinxtered kif trid. Wieħed mill-postijiet fejn din l-ispeċi qabdet sew huwa l-Għadira ta' Sarraflu f'Għawdex, fejn il-popolazzjoni qiegħda dejjem tikber. **Iż-Żrinġ ta' Sarraflu** (*Pelophylax bedriagae)* hija speċi aljena fi gżiritna u peress li qabdet fl-ambjent Malti il-konsegwenzi ta' dak li għamilna b'idejna għadhom mhux daqshekk magħrufa. Fortunatament hija speċi lokalizzata u l-uniċi studji li hawn s'issa jindikaw li tiekol insetti komuni, imma tiekol wkoll kważi kull m'hu iżgħar minnha. Fl-istess lokalita' jinstab ukoll jgħix magħha iż-Żring Malti. Peress li m'ilhiex daqshekk hawn, għajdut fuq din l-ispeci ma sibtx, ħlief li qabel ma daż-żrinġ ġie identifikat ħafna ħasbu li kienu qed jisimgħu il-ħoss ta' xi għasfur ta' l-ilma. Kien hemm min laqqmu iż-żring taċ-ċief – minħabba l-ħoss li jagħmel.

Għalkemm għall-bniedem komuni l-importanza ta' dawn il-ħlejjaq li semmejna tidher negliġibbli, imma il-preżenza tagħhom tinħass sew. Dawn il-ħlejjaq tniżżlu fl-istorja ta' Malta f'diversi dokumenti, lokali u barranin, f'kotba lokali, stejjer u ħrejjef, u saħansitra ġol-Bibbja nfisha. F'ilsienna jissemmew fil-qwiel, u saħasitra dehru ukoll f'settijiet tal-bolol. Illum reġgħet saret moda it-tpingija fuq il-ġisem, imma minflok tara xi ankra jew xi tigra (bħal dari) llum issib min għandu xi serp jew xi gremxula. Jiġifieri daqs kemm hawn min jibża' minnhom, hawn ukoll min iħobbhom jew għallinqas hemm xi ħaġa li tiġbidna lejhom. B'xorti ħazina sar moda wkoll li jkollok xi speċl ezotika bħala pet. Hu meħtieġ li jsir kontroll xieraq fuq dan il-fatt.

Dawn iż-żewġ kitbiet (din tal-lum u l-oħra ta' l-Imnara tas-sena li għaddiet) nittama li jagħtu bidu għal riċerka serja fuq il-qlajjiet, l-għajdut u l-folklor marbut ma' dawn il-ħlejjaq f'pajjiżna. Bl-ebda mod ma ridt nagħti l-impressjoni li dan ix-xogħol hu komplut.

Ħajr

Nixtieq nibda billi nerġa' nirringrazzja lil dawk kollha li tajt ħajr fl-ewwel artiklu, speċjalment lil dawk l-anzjani u r-raħlin kollha li ssapportew l-bumbardament ta' mistoqsijiet tiegħi, u bil-paċenzja kollha qagħdu jweġbuni. Ħajr ukoll lil Dr. Albert Ganado, Joe Morales u Jeffrey Sammut ta' xi informazjoni li għaddewli. Fl-aħħar imma mhux l-anqas nizzi ħajr lit-tfajla tiegħi Esther tal- paċenzja li ħadet tiġri miegħi għar-riċerka u tgħini fl-ittajpjar ta' dan ix- xogħol.

Referenzi

ATTARD V. *Il-lifgħa ta' San Pawl*, Flimkien, Numru 3 pġ 55. (2005)

BALDACCHINO AE, SCHEMBRI PJ *Ir-Rettili u l-Amfibi tal-Gżejjer Maltin.* SSCN:Malta, +46p (1993)

BALDACCHINO AE, SCHEMBRI PJ *Amfibi, Rettili, u Mammiferi fil-Gżejjer Maltin.* Kullana Kulturali 39 PIN, 258pp. 10pls. (2002)

BORG S. *Kif kienet tissajjar il-fekruna f'Wied il-Għajn*, L-Imnara Nru. 30 pġ 149-450 (2006)

GULIJA, GAVINO, *Repertorio di Storia Naturale.* (1858)

GULIA G. *Erpetologia Maltese.* Il Naturalista Maltese, I(2):14-15 (1858)

GĦAQDA BIBBLIKA MALTIJA, *Il-Bibbja.* It–tieni edizzjoni. Clayted, UK , 309pp (1996)

LANFRANCO G.G *Reptiles and Amphibians of the Maltese Islands.* Malta Year Book, p.198-203 (1955)

MANDUCA, J.S, MIFSUD G. *Il-Qawl Iqul*,.PEG, 316pp. (1989)

SAVONA-VENTURA C. *Reptiles & Amphibians in Maltese medical folklore.* Civilazation 10 (1984)

SAVONA-VENTURA C *Maltese Medical Folklore. Man and the Herpetofauna in Malta. A Review.* Malta Med J, 2(1):41-43 (1990)

SCHEMBRI PJ *Two-tailed Gecko.* Malt Nat, 2(1):25 (1975)

SCHEMBRI PJ *The Maltese Wall lizard* Civilization 27, (1986)

SCIBERRAS A. *Reptiles - Our scaly friends.* The Malta Independent. October 22nd pg.6 (2005)

SCIBERRAS A & SCHEMBRI P.J. *Occurrence of Alien Bedriaga's frog (Rana bedriagae) Camerano, 1882 in the Maltese Islands, and implications for conservation.* Herpetological Bulletin- Number 95 pġ 2-5 (2006)

SCIBERRAS A. *Għajdut, Qlajjiet u Folklor fuq il-Gremxula ta' Malta* .L-Imnara Nru. 30 pg108-112. (2006)

SCIBERRAS A. *L-Istorja ta' L-Amfibji Fil-Gżejjer Maltin.* L-Orizzont Ottubru 25 (GĦalik pg viii) (2006)

SCIBERRAS J. *Mhux Ta' Filfla !!!* Ħuttafa ħarġa 44 pg.8 Birdlife Malta (2001)

WARING,G *Letters from Malta and Sicily.* London Press pg 90-96 (1843)